AZ ISKOLAI GYAKORLAT ÉS A 17. SZÁZADI MAGYAR PRÓZAFORDÍTÁSOK

1. Az iskolai tantervekben szereplő klasszikus szerzők

Az antikvitás klasszikus szerzőivel a 16–18. századi magyarországi értelmiségi az iskolai munka során ismerkedett meg, az auktorok iskolai tanításának szokásos rendje és módszertana pedig a *studia humanitatis* európai gyakorlatának megfelelően honosodott meg a hazai iskolákban.

Az ókori auktorok imitációja a reneszánsz számára nemcsak a klasszikus nyelv ritmusával és idiómáival való megismerkedést vagy a klasszikus műfajokkal való kísérletezést jelentette, hanem az ókori forrásokból meríthető eszmék és tények iránti fokozódó érdeklődést is. A klasszikusok műveiből való nyelvi tájékozódást a 15. század második felétől az *inventió*-t tanulmányozni kívánó, egyre élénkülő érdeklődés egészítette ki.[1]

Ez a kettős érdeklődés fejeződik ki Erasmus ismert pedagógiai módszerében. Erasmus a diákoknak azt javasolta, hogy az olvasott művek nyomán két jegyzőkönyvet vezessenek: az egyikbe az *elocutio* jeles fogásainak, idiomatikus frázisoknak, alakzatoknak, szóképeknek kell kerülniük, hogy a *copia verborum* készsége alakulhasson ki tanulmányozásukból, a másikba elmés mondásokat, anekdotákat, mítoszokat, morális érdekkel bíró történeti eseményeket kell feljegyezni a *copia rerum* gyarapításához.[2] Az efféle jegyzőkönyvekből szerezhető haszon természetesen nem korlátozódott a diákokra: minden latinul írónak kell ilyen listával rendelkeznie a hasznos szavakról és még inkább a hatásos szentenciákról és exemplumokról. A különböző elrendezésű példatárak és szónoki gyűjtemények rövidesen nyomtatásban is kielégítették ezt az igényt.[3]

Erasmus iskolai oktatásra Lukianoszt, Démoszthenészt, Hérodotoszt, Arisztophanészt, Homéroszt, Euripidészt, Terentiust, Plautust, Vergiliust, Horatiust, Cicerót, Caesart, Sallustiust ajánlotta, kezdő kisdiákoknak pedig Seneca válogatott szakaszait és válogatást Plutarkhosz *Apophthegmata*-jából

---

[1] Lásd Robert Ralph Bolgar bevezetőjét a *Classical Influences on European Culture A. D. 1500–1700. Proceedings of an international conference held at King's College, Cambridge, April 1974* c. kötetben, ed. R. R. Bolgar, Cambridge 1976. 7–8.

[2] Robert Ralph Bolgar: *The Classical Heritage and its Beneficiaries.* Cambridge 1958. 339.

[3] Lásd Bolgar bevezetőjét a hivatkozott tanulmánykötetben, 7–9, valamint uo. Walter J. Ong tanulmányát: *Commonplace Rhapsody: Ravisius Textor, Zwinger and Shakespeare*, 91–126.

és *Moralia*-jából.[4] Természetesen szembe kellett néznie azzal, hogy e szerzők műveinek egy részéből káros erkölcsi vagy a kereszténységgel össze nem egyeztethető eszmei hatások érhették a diákokat — amit azzal a megállapítással igyekezett megakadályozni, hogy a tanulmányozott szerzők veszélyessége enyhül, ha művük olvasásakor a formára, a nyelvre koncentrálnak.[5] De ezt a nyelvi hatást sem lehet fenntartások nélkül elfogadni: „Miután [...] az emberiségnek egész képe megváltozott, ma csak az az ember beszélhet helyesen, aki sok tekintetben Cicerótól eltérően fejezi ki magát."[6] Ebben az anticiceroniánus alapállásban jól megfigyelhető, hogy „Erasmusban a humanizmusért való rajongás nem tudta elnyomni az igazi keresztény érzületet."[7]

Juan Luis Vivès, a Magyarországon is ismert spanyol születésű pedagógus *De disciplinis* c. művében arra helyezte a hangsúlyt, hogy az olvasmányokból nemcsak a nyelvet, hanem a gondolati, tárgyi, tartalmi kincseket is el kell sajátítani; hangsúlyozta például a történelmi stúdiumok fontosságát, rengeteg történetírót sorolt fel.[8] Más írásaiban azonban ettől lényegesen eltérő alapállást, a klasszikusok kizárólag a stílusképzésben elfoglalt jelentőségének hangsúlyozását lehet kimutatni.[9]

A körvonalazódó európai protestáns iskolai oktatás mindinkább ez utóbbi irányba, a *copia verborum* előtérbe helyezése felé formálódott. Luther szerint az iskolákban a Bibliát, a kegyességet kell tanítani — igaz, a bibliai nyelveknek és a kegyesség hatékony közvetítése megkövetelte retorikának a tanulmányozásában szükség van a világi művekből elsajátítható ismeretekre is.[10] Nyomában Melanchthon az átlagos iskolás tantervét úgy állította össze, hogy abban elég a Donatus, a *Disticha Catonis*, Terentius, Plautus, Vergilius, Ovidius, Cicero és Erasmus jelenléte, míg a humanista iskolában Liviust, Sallustiust, Lukianoszt, Homéroszt, Hésziodoszt is olvasni lehet.[11] Melanchthon „Mélyen meg volt győződve, hogy csakis alapos klasszikai műveltséggel lehet eljutni a kereszténység igazi megértéséhez."[12]

---

[4] Bolgar: *The Classical Heritage*. I. m. 340.
[5] Uo. 339.
[6] Fináczy Ernő: *A renaissancekori nevelés története. Vezérfonal egyetemi előadásokhoz*. Bp. 1919. Hasonmás kiad. Bp. 1986. 203.
[7] Uo.
[8] Vives J. Lajos *Válogatott neveléstudományi művei*. Ford., bev., jegyz. Péter János. Kézdivásárhely 1935.
[9] Fináczy: i. m. 154. 1. jegyzet.
[10] Bolgar: i. m. 342–344.
[11] Uo. 348.
[12] Fináczy: i. m. 218.

A 17. századi reformpedagógus, Comenius már egészében elítélte a klasszikus szerzők iskolai olvastatását. A *Didactica magna* 25. fejezetében[13] részletesen kifejti, hogy ha az iskolákat az igazi kereszténység valódi törvényei szerint akarjuk átalakítani, úgy a pogányok könyveit vagy el kell onnan távolítanunk, vagy pedig az eddiginél óvatosabban kell használnunk. A taníttatás mellett szóló szokványos érveket sorra megcáfolja: az antik klasszikusokban rejlő nagy bölcsesség a szentíráshoz képest csak alkonyi homály; a szentírás a filozófiára is hiánytalanul oktat ezek helyett. Ha a stílus helyes elsajátítása végett adjuk a gyerekek kezébe a pogány műveket, úgy teszünk, mintha bordélyban tanítanánk őket beszélni; míg a keresztény vallás elszólít a világ élvezeteitől, ezek a szerzők belemerülnek azokba. Még ha nem rossz is minden ezekben a könyvekben, a rossz könnyebben megtapad belőlük. Egyébként is a legtökéletesebb nyelvművészet a Bibliában található, amely megállapításból természetesen az következik, hogy Comenius „a kifejezés klasszikus voltára" sem ügyelt.[14] Nem tagadja ugyan, hogy mégis lehet e szerzőknél szép mondásokat, helyes erkölcsi tanításokat találni, de e könyveket felnőtt férfiaknak kell érett ítélettel lefegyverezniük. Ha mégis olyanokat keresünk, akik bebocsáthatók az iskolába, Seneca, Epiktétosz, Platón lehetnek azok, de csak az érettebb diákok kezébe adhatók. Határozottan cáfolja viszont, hogy a Biblia túlságosan nehéz olvasmány volna a fiataloknak — ellenkezőleg, a pogányok az alig érthetőek számukra. Összegezve: „egy érettkorú és felnőtt férfiú minden bizonnyal több hasznot húz Cicero egyszeri átolvasásából, mint egy gyermek, ha az egészet betéve megtanulja."

A 16. század közepe óta tehát a *studia humanitatis* köre folyamatosan szűkült; a tananyagot egyre szilárdabb tantervek rögzítették, és a vallási meggyőződés kialakítása érdekében mindinkább a moralizáló szerzők olvastatására korlátozták.[15] A még tanított antik auktorok is purifikálva, minden kétes erkölcsi hatástól megtisztítva kerültek a diákok kezébe. A formálódó jezsuita tanterv is szemelvények kiemelését javasolta az olvasmányokból, mert a kiszakított részletek teszik lehetővé az igaz értékek összehordását.[16]

Az olvastatott írók körét egy másik selejtezési elv is apasztotta: mind meghatározóbbá vált a gondolat, hogy ha már káros erkölcsi hatások ve-

[13] Comenius: *Didactica magna*. Ford., jegyz. Geréb György. Pécs 1992. 222–238.
[14] Finánczy: i. m. 195.
[15] Mészáros: *Studia* 146–147.
[16] Vergilius *Aeneis*-ének 4. énekét a benne olvasható szerelmi jelenet miatt általában nem olvastatták, Horatius ódái közül is sokat kirostáltak. Nem tanították az ódák I. könyvének

szélyének teszik ki az ifjúságot, cserébe sziklaszilárdan kell elvárni egy fő értéket az olvastatott auktoroktól: a romlatlan, aranykori klasszikus stílust.[17]

Mindkét követelmény ugyanazt az aranykori szerzőt, Cicerót állította előtérbe. Már Petrarca óta szokás volt emlegetni, hogy „Cicero ipse Christianus fuisset, si vel Christum videre vel Christi doctrinam percipere potuisset",[18] stilisztikai vezető tekintélyét pedig senki sem vonta kétségbe, legfeljebb annak kizárólagosságát. Mindkét okkal magyarázható, hogy Johannes Sturm teljes egészében a cicerói imitációra alapozta strassburgi iskoláját, amely meghatározó súllyal befolyásolta a 16–17. század európai gimnáziumainak felépítését. Cicero túlnyomó tekintélyének nagy szerepe volt abban, hogy az iskolamesterek fokozatosan kisöpörték a Vivestől a tárgyi ismeretek gyarapítása miatt még olyan lelkesen ünnepelt késői, ezüstkori és késő antik írókat, enciklopédusokat, és a történetírók túlnyomó részét is, akik közül csak mutatóba maradt meg főként Sallustius, Livius, Caesar.[19]

Ami a magyarországi helyzetet illeti, már Hess András Basilius Magnus–Xenophón kötetéről az feltételezhető, hogy a budai Boldogasszony-iskola nagydiákjainak nyomtathatta,[20] a 16. század eleji budai könyvkereskedők pedig külföldről szállítottak sok klasszikust a diákok használatára.[21] A 16. század folyamán a humanista műveltséganyag benyomult mind a katolikusok, mind a protestánsok iskoláiba, a felekezeti megoszlás ellenére az olvasmányanyag tekintetében meglehetősen egységesnek tűnik valamennyi iskola.[22] „[...] a humanista műveltség lassú térhódítása [...] a reformáció idején nagy lendülettel fejlődött tovább. A reformáció igen nagy súlyt helyezett az iskolázás fejlesztésére, az így kiszélesedő és színvonalában is emelkedő iskolázásban pedig [...] nagy szerepet juttatott a klasszikus

---

5–6. versét, elhagyták a 16. óda 1. versszakát. Másutt szavakat változtattak meg, így lett pl. az édesen nevető *Lalagé*ből *Charitas* (I,22,23), s a *Thaliarchushoz* szóló híres óda így tiltja szerelmek helyett a társak, táncok helyett a játékok magunktól való megtagadását (I,9,15) stb. Lásd részletesen Balassa Brunó: *A latintanítás története. Neveléstörténeti forrástanulmány.* Bp. 1930. 276–277.

17 Balassa: i. m. 278–282.

18 Finánczy: i. m. 17. 1. jegyzet.

19 Balassa: i. m. 288–289.

20 Mészáros: *Studia* 20.

21 Uo. 28. A külföldről hozatott művek között a pedagógiatörténet Vergilius, Livius, Sallustius, Cicero, Horatius, Ovidius, Plautus stb. műveit feltételezi, lásd uő.: *A tankönyvkiadás története Magyarországon.* Bp. 1989. 17–18.

22 Mészáros: *Studia* 50–51.

műveltség és irodalom tanításának."[23] A 16. századi magyarországi tanrendekben Aiszóposz, Caesar, Cato, Cicero, Cornelius Nepos, Démoszthenész, Donatus, Hésziodosz, Homérosz, Horatius, Iszokratész, Livius, Lukianosz, Ovidius, Phókülidész, Plutarkhosz, Püthagorasz, Quintilianus, Sallustius, Terentius, Theognisz, Vergilius, Xenophülosz nevével találkozhatunk, jezsuita iskolák tanrendjeiben még Arisztotelész, Catullus, Curtius, Pindarosz, Platón, ifj. Plinius, Propertius, Thuküdidész, Tibullus neve is felbukkan, és a névsort nyilván lehetne még folytatni.[24] A főnemesi magánoktatás tananyaga teljesen megegyezett a nyilvános iskolákéval.[25]

A ma ismert legkorábbi, antik szerző iskolai feldolgozásához köthető magyar nyelvű fordítástöredék a 16. század végéről maradt ránk. A Borsod vármegyei Sajóvámos és a vele szomszédos falvak 1592. évi dézsmalajstromának egyik füzetéhez varrva talált rá 1906-ban Nagy Gyula. Ujjnyi sorközökkel Vergilius I. eclogájának utolsó 5 és a II. ecloga első 9 sora van leírva rajta, s a sorok közé egy másik kéz bejegyezte az utóbbi 9 sor prózai magyar fordítását:

„e .. parazt coridon, szereti uala az szep alexist
ki az ö uranak giüniörösegire uala es imar ugian ... remensege nem uala
Czak nag szorgalmatosan ala fel iar uala az sörö bik fak közöt kiknek teteiek arnikot tart uala; ot egiedül leuen ezeket magaban hania uala hoszontalanul az hegiek közöt es az erdök
közöt, oh te kegietlen alexis, semit az en eneklesemel nem gondolz
semit en raitam nem köniörülz, uegezetre meg halasra kézeritez engem.
mostan megh az barmok is szepen hiuiteznek,
meg az bokrok is mostan reitik el az szöt gikokat."[26]

Már Nagy helyesen felismerte, hogy ilyen természetű töredék csakis tanulási céllal készülhetett, egy egész füzet töredéke lehet, amely talán az összes vergiliusi eclogát tartalmazhatta. Az írás jellege alapján a felfedező az emlék 1592 előtti, valószínűleg 16. század közepi keletkezését feltételezte.

Közismert, hogy a hazai protestáns gimnáziumok nagyjában-egészében a német protestáns iskolák felépítését követték, ez utóbbiak pedig lényegében a Johann Sturm által Strassburgban kidolgozott rendszer és a

[23] Klaniczay Tibor: *Reneszánsz és barokk. Tanulmányok a régi magyar irodalomról.* Bp. 1961. 128.
[24] A lista Mészáros: *Studia* alapján készült.
[25] Uo. 99.
[26] Nagy Gyula: *Fordítás-töredék a XVI-ik századból.* = MNy 1906. 312–313.

reformpedagógusok, mint két szélsőség között kialakult modell variánsai.[27] Sturm rendszerének magyarországi hatását jól érzékelteti az a tény, hogy Szenci Molnár a Sturm-féle iskola tanulmányi rendjét szó szerint közölte szótára 3. kiadásának *Syllecta scholastica* c. függelékében.[28] A német pedagógus ciceroniánus felfogásának hatására a 16. század második felétől Magyarországon is megfigyelhető az antik olvasmányanyag szűkülése. A 17. század közepének iskolai gyakorlatában nagyjából annyi maradt meg belőle, amennyit Apácai Csere János pedagógiai írásai megemlítenek. *Encyclopaediá*-jának elöljáró beszéde szerint Apácai azt tartotta volna a tanulmányokban való előmenetel optimális rendjének, ha a diákok először a görög nyelvi ismeretekben kapnak alapos kiképzést, Hésziodosz, Homérosz, Démoszthenész, Iszokratész műveit olvasva. Ezt követné a latin szerzők, Sulpitius Severus, Cicero levelei és *De officiis*-e, Vergilius, Horatius, Terentius, Ovidius olvastatása.[29] Az elfogadott iskolai gyakorlatot inkább a mű tizedik fejezete tükrözi, ahol a két nyelv tanításáról fordított sorrendben van szó, ám az ajánlott szerzők megegyeznek.

Hogy a tananyagként szereplő antik szerzőkről az írásos források alapján teljesnek mondható listát készítsünk, sok esetleges tényező lehetetlenné teszi. Az olvastatott szerzők köre jó ideig nem volt állandósult, rögzített rendszer, hanem a helyi körülményektől függően szüntelenül módosult. A tananyagnak a nagydiákok közt nem volt kötött rendje, a diákok és a tanár érdeklődése, ízlése, tájékozottsága módosíthatta az olvasmányok körét;[30] „egy-egy nyitott szellemű, jól képzett, friss gondolkodású iskolarektor [...] a nagydiákok kezébe adhatott egy-egy új tankönyvet, s főként az antik klasszikus szerzők műveit, értő–élvező közös feldolgozásra, elmélyült tanulmányozásra."[31] Ez történt Hermányi Dienes József édesapjával, akit Letenyei Pál udvarhelyi rektor tanított. „Ez Cziczerot halalba szeretö, az ö Oratioit tapsolva tanito 's Poéták irásiban gyönyörködö ember vala; kinek tanitása által lön az, hogy az édes Atyám is halálba megszerete az ékesen szóló Cicero munkáit, és majt halalig maga mulattságara olvassa vala azokat".[32]

---

[27] Wilfried Barner: *Barockrhetorik. Untersuchungen zu ihren geschichtlichen Grundlagen.* Tübingen 1970. 282. Finászy Ernő: *Az újkori nevelés története. Vezérfonal egyetemi előadásokhoz.* Bp. 1927. Hasonmás kiad. Bp. 1986. 287.

[28] Finászy: *A renaissancekori...* I. m. 236.

[29] Apáczai Csere János: *Magyar encyclopaedia.* Kiad. Bán Imre, jegyz. Gyenis Vilmos. Bp. 1959. 49–50.

[30] Mészáros: *Studia* 59.

[31] Uo. 38.

[32] Hermányi Dienes József *Szépprózai munkái.* Kiad., bev., jegyz. S. Sárdi Margit. *(Régi magyar prózai emlékek* 9.) Bp. 1992. 118.

Természetesen aligha volt minden iskolamester ilyen lelkes és jól képzett. Kecskeméti Alexis János saját tapasztalatai nyomán találhatta feddésre méltónak azokat, „az kik tudatlan praeceptorokra bizzak az Scholakat: az mint szoktak az Magyarok szollani, de nem igen helyessen: Az Mester csak tudgyon Enekleni s levelet irni magyarazni, megh erjük vele. Hallád, nem ugy kellene lenni."[33] De ha a mester valóban csak „levelet irni magyarazni" tudott is, a kor gyakorlata szerint már ez is Cicero leveleskönyveinek kivonatoltatását, tanítását jelentette.

A személyes érdeklődés mellett természetesen az is meghatározhatta a tanulmányok körét, hogy milyen könyvekhez lehetett hozzájutni. Hermányi Dienes saját iskolai éveiről mondja, hogy a poétikai osztályban „kivántatik vala nékem Ovidii *Metamorphosis*; de sem Udvarhelyt mi, sem másutt az Atyám nem találhata 's nem szerezhete". „Rhetor koromban sem szerezhete az Atyám semmi classicus Könyveket, az illyen Könyveknek szörnyü szük voltok miatt; hanem egy Florus akadott volt hozzám; és Cziczero egy-nehány Oratioinak valami régi Editioja kezdet 's vég nélkül."[34] Bizonyára úgy pótolták ekkor a hiányt, mint sok más esetben is történt: kézírásos másolatban használták a szükséges műveket. Előfordult, hogy a szöveget a tanár diktálta le az órán, de e módszer hosszadalmas és sok hibalehetőséget rejtő volta miatt is népszerűbb volt, hogy a szövegeket egy nyomtatott vagy akár kéziratos példány után erre szakosodott diákok sokszorosították társaiknak, akiknek ez a másolás egyben csekély bevételt is jelentett.[35] (Persze a sokadkézből való másolás következményei így is megmutatkoznak a másolatok gyarló, filológiai mércével nem mérhető szövegállapotában.[36]) Ha viszont a műhöz még a tanárnak sem sikerült, egyetlen példányban sem hozzájutnia, az természetesen a „tanterv" megváltoztatását okozta. Poétikai és retorikai praeceptor korában igen szűk lehetőségek között mozoghatott például Hermányi Dienes: csak Vergiliust (nyilván a poétikai osztályban) és Florust (a rétorok előtt) „exponálhatta". „Egyéb Classicus Autort nem is tractaltam; mert nem volt; vala ugyan Curtiusom; de az egész Oskolában sem volt annál több. Oh könyvetlen aetás!"[37]

---

[33] Kecskeméti Alexis János *Prédikációs könyve (Dániel próféta könyvének magyarázata)*. Kiad., jegyz. Szuromi Lajos. Bev. Gombáné Lábos Olga. (*Régi magyar prózai emlékek* 3.) Bp. 1974. 108–109.

[34] Hermányi: i. m. 157–158.

[35] Mészáros: *Studia* 32.

[36] Lásd ebből a szempontból Borzsák István megjegyzéseit kötetünk első szövegének kísérő tanulmányában a diákfordítás latin alapszövegének sokszorosan romlott állapotáról.

[37] Hermányi: i. m. 162.

Ebből a könyvetlenségből következik, hogy a korábbi iskolai használat során keletkezett jegyzeteket többnyire gondosan megőrizték, azokból esetleg nemzedékek sorának kellett tanulniuk. Ugyanez magyarázhatja, hogy a napjainkig megmaradt ilyen jegyzetek zöme igen elrongyolódott állapotban van, s számuk is talán azért csekély, mert a későbbi századokban már értéktelennek ítélt szemetet láttak bennük, s elpusztultak. De a „kézbe akadott" nyomtatott könyvek is nemzedékről nemzedékre szálltak, amint az az esztergomi Simor-könyvtár egy 1502-es kiadású Vergilius-kötetéről kideríthető. Bizonyosan használta a kötetet Daniel Ferenc, öccse, Daniel Mihály, mindketten feltehetőleg Apácai tanítványai, majd az utóbbi fia, Lőrinc, aki egy üres lapra könyveinek jegyzékét is feljegyezte. Feltehető, hogy a 48 tételből több is apja, korábban pedig nagybátyja tulajdonában lehetett. Köztük van pl. Ovidius, Horatius, Claudianus, Aiszóposz, Cato, egy *Flores Senecae*, Florus, Curtius, Justinus, Tacitus, id. Plinius, a *Versus sententionales* stb.[38]

A könyvhiány a jelentősebb iskolákat is arra késztette, hogy a fontosabb auktorokból legalább az iskolai könyvtár számára megpróbáljanak példányt szerezni. A marosvásárhelyi iskola 1651-ben Csulai György erdélyi református püspöktől egy Cicero levélgyűjteményt kapott, 1653-ban pedig Cicero beszédeiből nyolc példányt, az *Epistolae ad familiares*-ből ugyancsak nyolcat és Terentiust adományozott a püspök. A korábbi jelentős pedagógusok jegyzeteinek megőrzése és az iskolai könyvtárak gyarapítása néha összekapcsolódott: ugyanez az iskolai könyvtár 1689-ben Vergilius, Ovidius, Horatius művei mellett két kézirattal is gyarapodott, a *Georgica* a feljegyzés szerint Apácainak tulajdonított (nem tudni, saját kezű, vagy valamely diákja jegyzeteit őrző) fordításával, és Cicero *De officiis*-e ugyancsak Apácaitól származó anyanyelvi magyarázatával, amely Ramus aritmetikájával és grammatikájával volt egybekötve.[39] Az összegyűjtött iskolai könyvek figyelembevételével lehetett azután a helyi tanterveket kidolgozni. A marosvásárhelyi iskolában Fogarasi Mátyás, maga is Apácai tanítványa, Pápai Páriz Ferencnek pedig tanára készített a tanításra, tananyagra vonatkozó utasításokat 1663-ban, az olvastatott klasszikus szerzőket Ciceróban és Terentiusban jelölve meg,[40] akik könyveit az iskola ekkor már elégséges számban birtokolta.

---

[38] Mészáros István: *Egy Apáczai-tanítvány tankönyvjegyzéke.* = MKsz 1964. 239–247. Vö. *Adattár* II. 628–632.

[39] Koncz József: *A marosvásárhelyi helv. hitv. főtanodai könyvtár ismertetése.* = MKsz 1879. 215–233, 313–332.

[40] Békefi Remig: *A marosvásárhelyi ev. ref. iskola XVII. századi törvényei.* Bp. 1900. 10–14.

2. *A fordítások helye a latintanítás módszertanában*

A tantervek a klasszikusok iskolai tanításának módszereivel is részletesen megismertetnek. A nyelvi–kommunikációs képességek oktatása, a grammatikától a szónoklattanig, mindig a *praecepta–exercitatio–imitatio* hármasságának jegyében folyt. A *praecepta* az elméleti szabályok elsajátítását jelentette. Az *exercitatio* a klasszikus auktorok tanulmányozása, melynek célja a megtanult szabályok gyakorlati alkalmazásának a megfigyelése volt, valamint a felkészülés az *imitatio*-ra: arra, hogy a példaképek utánzásával a tanulók maguk is valami hasonlót tudjanak létrehozni. Az utóbbi két fokozatot a rámista terminológia *analysis*-nek és *genesis*-nek nevezi,[41] az előbbi terminust kötetünk egyik szövege is használja.[42] A klasszikusok olvasására nyilván minden ismeretszinten az *exercitatio*-tól kezdve kerülhetett sor.

Számos korabeli tanúbizonyságunk utal arra, hogy túlnyomó szerepe az *exercitatio*-nak és az *imitatio*-nak volt az iskolában. Ramus fejtegetése szerint „Naponként csak egyetlen leczkeórában, az elsőben, halljon növendékünk valami újat, valamely elméleti szabályt, a többi öt leczkeóra az emlékezetbe vésésre, begyakorlásra, megvitatásra, utánzásra, alkalmazásra, alkotásra fordítandó."[43] A pedagógiai kérdések iránt igen fogékony,[44] idős Bethlen Miklós épp azért dicséri meg többször gyermekkori tanítóját, Keresztúri Pált, mert „Grammatica, syntaxis, prosodia reguláit megtanította ugyan, de a theorián felette kevés üdőt töltött, mind csak ad exempla et praxim, ac exercitium sietett, és abban assiduus et indefessus volt."[45] A retorikai szabályokról is csak „két vagy három árkus papiroson való írást ada a kezembe, hat hetet fordíta reá, többet nem. Általmenvén rajta, csak megmutatá: ilyen a chria, ez az epistola, ilyen az oratio, nosza csak ad praxim et exercitia; számtalan epistolát írtunk, azután chriát és oratiót is."[46] Hasonlóképpen történt, amikor Hermányi Dienest először apja tanítgatta latinul: „kevés idöt tólt vala a' Grammatica Reguláin, hanem a' Cziczerot

[41] Fináczy: i. m. 129–130.
[42] Lásd a 182. lapon.
[43] Fináczy: i. m. 130.
[44] Jankovics József: *Apáczai hatása Bethlen Miklós pedagógiai és iskolapolitikai törekvéseire.* In: Bethlen Miklós *Levelei.* Kiad., bev., jegyz. Jankovics József. (*Régi magyar prózai emlékek* 6.) Bp. 1987. I. 29–37.
[45] Bethlen Miklós *Élete leírása magától.* In: Kemény János és Bethlen Miklós *Művei.* Kiad., jegyz. V. Windisch Éva. Bp. 1980. 535.
[46] Uo. 541.

's Erasmus *Colloquium*it olvastatja, forditatja, es phraseseit elömbe irja vala."[47]

Az olvasmányok egyes ismeretszinteken való felhasználásának módszertana a 16. század végére, 17. századra már bő elméleti irodalommal is rendelkezett. Több magyarországi kiadásból is ismeretes Erasmus *De modo repetendae lectionis* c. írása, a Sturm-féle Cicero-levélgyűjtemény lőcsei kiadásaihoz (1656, 1664) csatolták függelékül. Erasmus szerint az olvasott műveket előbb *nyelvtani* szempontból kell megfigyelni, de az újraolvasások során további ismeretek szerzésére is alkalmasak. A másodszori olvasás a retorikai *elocutio* megfigyelésére összpontosít: „Si quid venustius, si quid elegantius, si quid concinnius dictum videbitur annotabis indice, aut asterisco apposito." A harmadik olvasás már az *inventio* során felhasznált elemek összegyűjtését és imitációra alkalmas formába való elrendezését célozza: „Quod si aliquod adagium, si qua sententia, si quod proverbium vetus, si qua historia, si qua fabula, si qua similitudo non inepta, si quid breviter, acute, aut aliorum ingeniose dictum esse videbitur, id tanquam thesaurum quendam animo diligenter reponendum ducito ad usum, et imitationem."[48]

Nagyon hasonlóak ehhez a kötetünkben olvasható, a *Georgica* első könyvének 251 sorát tartalmazó diákjegyzetnek azok az általános érvényű megállapításai, amelyek minden (poétai) mű elemzésének szükséges lépéseit foglalják össze: „Verba in cursu expositionis interpretanda facta expositione triplici: (1) lexica sive grammatica, vertendo scilicet paraphrastice sive vernacule; (2) rhetorica, tropos figurasque notando; (3) mythologia, fabularum scilicet et historiarum enarrationem subnectendo."[49]

A következőkben e lépéseket követve egyenként lesz szó a klasszikusok grammatikai, poétikai és retorikai célú felhasználásáról.

a) Grammatika

A klasszikusok olvastatásának módszerét már a grammatikai ismeretek megszerzésének szintjén is alkalmazták. Roger Aschamnak, Sturm közeli barátjának alapgondolata volt, hogy a nyelvtant „tulajdonképen a fordítás és visszafordítás közben tanulja meg az ifjú, gyorsabban és jobban, mint ha az önczélúnak tekintett grammatikai tanulmány elkülöníttetik az

[47] Hermányi: i. m. 118.
[48] Az 1656. évi kiadást használtam és idézem, RMK II. 852a.
[49] Lásd kötetünk 182. lapján.

olvasmánytól".[50] Melchior Junius strassburgi tanár *Methodus eloquentiae comparandae scholis rhetoricis tradita* c. munkája (1598) összegezte a strassburgi szónokképző iskola még Sturm által megvetett hagyományait. A könyv szerint az idegen nyelvek grammatikájának megtanításában úgy kell előrehaladni, hogy előbb anyanyelven fogalmazott önálló mondatok, majd nyomban ezután anyanyelvre fordított cicerói és terentiusi helyek latinra fordítását kell elvégezni, majd Cicero egész leveleinek vagy meséknek anyanyelvre és vissza latinra való fordítása következik. Ezután görögből latinra és vissza kell fordítani.[51]

A grammatikai szövegelemzésnek feltűnő külsődleges jegyei is vannak az iskolai munkában használt klasszikus-kötetekben: a megbeszélés során, annak rögzítéseként a diákok a törzsszöveghez sorközi és lapszéli szinonimákat, szómagyarázatokat, kiegészítéseket írtak, megjelölték, gyakran aláhúzással, az összetartozó szintagmákat.[52]

Az, hogy a klasszikus olvasmányok milyen grammatikai ismeretek tanítására voltak alkalmasak, világosan kitűnik az 1589. évi lőcsei iskolai rendtartásból. Eszerint a 4. tanulócsoportban többek között a Cato párverseiből származó latin szentenciákat a következő sorrendben elemzik: „1. Felidézik anyanyelvi jelentését. 2. Megvizsgálják az egyes szavakat: milyen szófajúak, milyen ragozásúak. 3. Kimutatják, hogy milyen mondattani szabályok érvényesülnek benne". A 3. tanulócsoportban egyebek közt Cicero leveleinek elemzésekor „1. A szöveget lefordítják anyanyelvre, a lehető legpontosabban és legszebben. 2. A szöveget szótanilag és mondattanilag elemzik, a tanult nyelvtani szabályok alapján, a legapróbb részletekre is kitérve. 3. A szöveg alapján a pedagógus frázisokat szerkeszt, anyanyelvi fordítással együtt, ezeket a tanulók leírják füzetükbe; ezek alapján rövid anyanyelvi szöveget diktál, amelyet a tanulók otthon latinra fordítanak." De a 2. osztály gazdag poétikai anyagának megismeréséhez megállapított módszerek között is még a grammatikai ismereteket nyújtók vannak többségben: a latin szövegek tárgyalásánál alapos szótani és mondattani elemzés folyik, míg görög szövegek esetében a szavakat szótanilag kell vizsgálni. „Mind a latin, mind a görög szövegekből kiemelik a sajátos szólásokat, ezekből frázisokat szerkesztenek, amelyeket a tanulók füzetükbe le is írnak, hogy amikor az alkalom úgy kívánja, ezek emlékezetből idézhetők legyenek."[53]

---

[50] Finánczy: i. m. 164.
[51] Eckhardt Sándor: *Magyar szónokképzés a XVI. századi Strasszburgban.* Bp. 1944. 8–9.
[52] Mészáros: *Studia* 30–31.
[53] Uo. 96–97.

A grammatikai elemzés után a tanultak önálló szövegekben is használható szintaktikai formába rendezése és a gondolattoposzok tartalmi kiemelése tehát a frázis műfajában történt meg. A frázis „olyan mondat, amelybe valamelyik klasszikus szerző művének szövegéből vett szókapcsolatokat, sajátos kifejezéseket, latinizmusokat foglaltak".[54] Ezek összegyűjtése, összeállítása az egyik legfontosabb iskolai feladat volt. A ma ismert legkorábbi, összefüggő magyar szövegrészeket és világi tananyagot tartalmazó iskolai diákjegyzet, amelyet Meray István és János öccse írt le Szepsi Abaúj vármegyei mezőváros református iskolájában 1601–1607 között, 315 olyan frázist tartalmaz, amelyeket Cicero *Epistolae ad familiares*ének 1. és 14. könyvéből kivonatoltak.[55] A két nyelven leírt frázisok Cicero kiemelt szövegtöredékeiből kerekített teljes mondatok. Mint a kézirat kiadója megállapította, nem valószínű, hogy a diákok maguk alkották volna őket, inkább lemásolták a tanár jegyzetfüzetéből.

Apácai Csere János írásai részletesen bemutatják a klasszikusok feldolgozásának egy másik elterjedt iskolai módszerét is. *De studio sapientiae* c. szónoklatában Apácai részletezte, hogyan kell a javasolt szerzők műveit tanítani. A latin nyelv alapjainak megtanulása után a tanítványnak „valamelyik latin szerzőt kell kezébe adni lemásolásra. Én Cicerónak *A kötelességek* című könyvét ajánlanám, tekintettel a római ékesszólás fennkölt erejére és a benne foglalt igen fontos tudnivalókra. Ha az egészet leírta, akkor a könyvben az ellenkező oldalra — mely mindig tisztán hagyandó — a magyar nyelvre lefordított szöveget kell párhuzamosan beírnia, de csak a fordítás kijavítása és letisztázása után. A javítás ideje alatt azonban az egyes szavakat — ha nem is mindet, de legtöbbet — kapcsolatba kell hozni [...] a már begyakorolt ragozási példákkal is. Közben igen nagy figyelmet kell fordítani a rendhagyó nyelvtani formákra, melyeket az etimológiai és mondattani szabályok mellé kell csoportosítania a tanulónak saját erejéből. Ugyanezzel a módszerrel kell később feldolgozni valamelyik klasszikus költő művét."[56] Apácai e javaslatainak tömör magyar változatát az enciklopédia tizedik fejezetében találjuk: „adja a Cicero könyvét *De officiis* kezében és azt éppen exponáltassa által, az exponáltattat ismét újólag deákra fordítsa, ennekutánna hasonlóképpen a Virgilius *Georgicái*t."[57] Kötetünk

[54] Uo. 128.

[55] Mészáros István: *Iskolai jegyzetkönyv a XVI–XVII. század fordulójáról.* (*Nyelvtudományi értekezések* 90.) Bp. 1976. 10–15, 51–64.

[56] Apáczai Csere János: *Magyar logikácska és egyéb írások.* Kiad., bev., jegyz. Szigeti József. Bukarest 1975. 78–79.

[57] Apáczai: *Encyclopaedia.* I. m. 367.

első szövege is egy ilyen kétnyelvű diákjegyzet páratlan oldalairól származik, s éppen a *Georgica* magyar fordítását tartalmazza.

Az 1770. évi *Methodus* szerint a debreceni szintaxistáknak még mindig úgy kell a klasszikus művek nyomán dolgozniuk, hogy a latin szöveget magyarra fordítva leírják, majd félretéve a latint, a magyart latinra fordítják a klasszikus szerző szavaival.[58]

A protestáns iskolákéhoz hasonló munka folyt a jezsuita gimnáziumokban is. A második grammatikai osztályban „A tanár először elolvasta a mondatot vagy szakaszt; azután néhány szóval anyanyelven megadta a tartalmat, majd szóról szóra (*ad verbum*) lefordította a szöveget anyanyelvre, a tanult nyelvtani szabályok szemmel tartásával elemezte a mondatot, közben rámutatott a latin nyelvi sajátosságokra, [...] s végül az egészet újból, s most már szabadabban lefordította anyanyelvre."[59] Az olvasott szövegek alapján „be kell mutatni az egyes szavak pontos jelentéstartalmát és jelentésváltozatait, ahogyan ezek a klasszikus szerzők művében megjelennek; ezek felhasználását a beszédben, illetőleg az egyes szerzők stílusának utánzásában."[60] A tanultak alkalmazása az argumentum iskolai műfajában történt; ez „lediktált — legtöbbször anyanyelvű — szöveg, amelyet valamilyen irodalmi formába kellett rendezni, ki kellett dolgozni, latin nyelven", például „levélszöveget kellett szóról szóra anyanyelvről latinra fordítani", úgy azonban, hogy „benne az elemzett klasszikus szövegek kifejezéseit, fordulatait is felhasználják." Itt is a lehetséges gyakorlatok közé tartozott, hogy „az elemzett klasszikus szövegekből frázisokat emelnek ki, ezeket különféle módokon variálják".[61]

Ugyanilyen volt az olvasmánymagyarázat a felsőbb osztályokban is, azzal az eltéréssel, hogy itt már nemcsak fordítást, hanem latin körülírást (*paraphrasist*) is adott a tanár, s a grammatikai magyarázatokhoz poétikai és retorikai felvilágosítások is társultak.[62]

b) Poétika

A poétikai osztályban, a költői olvasmányok kapcsán sok tekintetben még a grammatikai, szintaktikai tanulmányok folytatódtak tovább, és ezek fokozatosan egészültek ki a prozódiai ismeretekkel, a költői licenciák és a

[58] Mészáros: *Iskolaügy* 541.
[59] Finánczy: i. m. 260–261. Vö. Mészáros: *Iskolaügy* 461.
[60] Mészáros: *Studia* 139.
[61] Uo.
[62] Finánczy: i. m. 261.

verses műfajok tanával. Első lépésként mindenképpen a szöveg pontos megértésére volt szükség, amely a latin nyelv kötetlen szórendje miatt sok nehézséget okozott.

Az 1589. évi lőcsei szabályzat poétikai osztályt illető megjegyzései élén ezért is áll hosszas magyarázat arról, hogy „A pedagógus először röviden összefoglalja a szöveg lényegét, bemutatja tagolódását, egyes részeit, arra törekedve, hogy a szerző mondanivalóját — amennyire ez lehetséges — a legvilágosabban feltárja, részben anyanyelven, részben latinul, más szavakkal körülírva. Ez egyébként a tanulók szókincsét is gyarapítja."[63] Az ókori versek gyakran ironikus, szatirikus hangneme további magyarázatokat tett szükségessé: „Ahol szükséges, ott fel kell hívni a figyelmet a szöveg »tónusára«, hangvételére."[64] A poéták teljes körű, sikeres megértését akkor lehetett biztosra venni a 16–17. századi iskolákban, ha a diákoknak sikerült elkészíteniük a versek kötetlen nyelvű átírását, vagyis az eredeti jelentést pontosan visszaadó latin prózai parafrázist. Melchior Junius igen fontosnak tartotta ezt,[65] Ascham azonban még ennél is többre értékelte a versek anyanyelvre fordítását, majd az eredeti nyelvre visszafordítást.[66]

Csak ezután következhettek az igazi verstani megfigyelések: „A költeményeknél az egyes verssoroknak a prozódiai szabályokhoz való alkalmazkodását kell megvizsgálni; a kisebb terjedelmű műveknél ki kell fejteni a mondanivalót, a nagyobbaknál a kompozíció tetszetősségére, eleganciájára is rá kell mutatni."[67] A verstani ismeretek oktatása a magyarázatot követően ugyancsak a gyakorlatban folytatódott: a tanult költeményeket más versformába vagy más műfajba kellett átírni, a tartalom lehetőségig hű megtartásával;[68] esetenként anyanyelven is sor kerülhetett erre. A debreceni iskolásoknak még az 1770-ben kiadott tanrend szerint is adóniszi strófában kellett feldolgozniuk a Cato-féle disztichonokat.[69] Egy-egy ókori költő így a klasszikus latin nyelvhasználat elsajátíttatását hol mint parafrázisok, hol mint más mértékbe szedett versek nyersanyaga, hol pedig mint imitációs forrás segítette.

Horatiusról — aki egyébként megjósolta elemi oktatásban való továbbélését, *Epist.* I,20,17–18 — régóta közismert, hogy a magyar iskolákban

[63] Mészáros: *Studia* 97.
[64] Uo.
[65] Eckhardt: i. h.
[66] Finánczy: i. m. 164.
[67] Mészáros: *Studia* 97.
[68] Uo. 139.
[69] Mészáros: *Iskolaügy* 541.

évszázadokig a nyelvi, retorikai és metrikai képzés eszköze volt.[70] Bizonyára ezek a pedagógiai célok vezették már Eck Bálintot, amikor a bártfai iskola számára Horatius-kiadványokat adott sajtó alá.[71] A római költő 17. századi népszerűségét jellemző adat, hogy a *Versus sententionales* c. iskolai poétikai segédkönyv 1665-ös szebeni kiadása 59 Horatius-idézetet tartalmaz, összesen 157 sor terjedelemben.[72] Kötetünk harmadik szövegében pontosan látható, hogyan történt meg az iskolai munkában Horatius kiválasztott ódáinak pontos megértése, és milyen metrikai, verstani ismereteket tanítottak az egyes versek kapcsán.

c) Retorika

Melchior Junius könyve szerint a klasszikusok nyelvgyakorló célzatú és poétikai ismereteket tanító olvastatása, feldolgozása után már a retorikai gyakorlatokra való felhasználásuk teljes rendszere következik: *locus communis* helyeslő vagy cáfoló kifejtése, mitológiai és történeti anyag feldolgozása, az ellentmondás gyakorlása, filozófiai tételek, főként etikai és politikai témák kifejtése, magyarázata, cáfolata. A sort a teológiai szövegek magyarázata zárja, ami már a prédikátori hivatás technikai alapismereteinek elsajátítását jelenti.[73]

A legfelső, retorikai osztály olvasmányainak megtárgyalási rendje az 1589-es lőcsei tanterv szerint a következő: „1. A latin és a görög szónoki beszédeknél először a mondanivaló lényegének összefoglalását kell adni, bemutatva az okok fajait s a legfőbb érveket, a szillogizmusok és a bizonyítások egyes formáit. 2. Ezután szemügyre veszik a beszéd egyes részeit; mindegyik rész anyagát, szerkezetét összevetik a retorikai szabályokkal. 3. Kifejtik a szöveg tartalmát, jelentését; ha benne különféle események kerülnek szóba, akkor ezeket is röviden megmagyarázzák. 4. Az erkölcsi elveket illető részeket jól ki kell emelni, hogy lássa az ifjúság: milyen bölcsesség árad a beszédből. 5. Ugyanígy kell a költemények lényegét is előrebocsátani, majd a mű egészét részekre bontva megtárgyalni, a fent elmondottakat elemezve és a növendékek szeme elé tárva. 6. Jól meg kell figyelni a szónoki és a költői kifejezésmód közötti különbségeket."[74]

---

[70] Jirka Alajos: *Horatius és a magyar szellemi élet.* Bp. 1935. 1–2.
[71] Klenner Aladár: *Eck Bálint, Thurzó Elek humanista pártfogoltja.* Pestszenterzsébet 1939.
[72] Jirka: i. m. 6.
[73] Eckhardt: i. h.
[74] Mészáros: *Studia* 97.

Amikor Thurzó Imre (1596–1621) 1614–15-ben Wittenbergbe készülődött, Spiegel Jeremiás, az egyetem későbbi retorikaprofesszora vezetésével folytatott retorikai gyakorlatokat. Spiegel a retorikai *praeceptum*-okat Keckermann nyomán ismertette, majd római szónokok jeles műveit olvastatta és elemezte. Cicero és Muretus egy-egy beszédét megtanultatta és előadatta. Részben ezzel a puszta reprodukálással egyidőben a tanítványnak már chriák írásához kellett felhasználnia a tanultakat. Olyan gördülékeny latinságra tett így szert Thurzó, amelyben folyton klasszikusok egy-egy helyének felhasználását lehet kimutatni. Sokszor idézi Cicerót, de felhasznál sorokat Vergiliustól, Horatiustól, Senecától is.[75]

A jezsuita gimnáziumokban már az alsóbb osztályokban „levelet kell írni Cicero vagy Plinius stílusában, különféle változatokban"; cicerói körmondatok szerkesztésére, klasszikus szöveghelyek utánzására rendszeresen sor kerül; emellett „arra kell ösztönözni a tanulókat, hogy először »chriá«-kat, majd egyszerűbb leírásokat, méltatásokat szerkesszenek." A retorikai osztályban azután a szövegek feldolgozása során „1. Kifejtik az alapgondolatot, feltárják ennek különféle közlési formáit. 2. Bemutatják megszerkesztésük [...] teljes művészi rendjét, továbbá hogy a szerző milyen helyekről hozza érveit a meggyőzéshez, a kérleléshez, a lelkesítéshez, hogyan érvényesíti a számos szabályt az egyes esetekben, hogyan tudja elhitetni mondanivalóját a gondolatalakzatok formáin keresztül; egyáltalán hogyan illeszti egybe a gondolatalakzatokat és a szóalakzatokat. 3. Mind a tényekre, mind a nyelvi kifejezésekre vonatkozóan hasonló szöveghelyeket idéznek más szónokoktól és költőktől, akik ugyanilyen vagy hasonló szabályt alkalmaztak a meggyőzésben vagy a tényleírásban. 4. Megállapításaikat — ha a dolog úgy kívánja — tekintélyes szerzők véleményével is megerősítik. 5. Széles körű tájékozottság alapján a történelemből és a kitalált történetekből felidézik mindazt, ami a szöveg megértéséhez szükséges."[76]

A retorikai tanok antik gyakorlatának megértését bizonyára segítette például, hogy Cornelius Nepos iskolákban nagyon népszerű életrajzaiban számos olyan szöveghely van, amely a szónoklat egyes nemeinek gyakorlati alkalmazását említi. Értő tanár vezetése mellett a helyek magyarázatakor bizonyosan megtárgyalták, hogy a Themisztoklész által tartott szónoklatok a *iudiciale* és *deliberativum* nemébe tartoztak (*Them.* 1), Lüszandrosz leírva talált beszéde a *deliberativum*-ba (*Lys.* 3). Epameinondasz életrajzában

[75] Balassa Brunó: *Thurzó Imre retorikai dolgozatai.* Bp. 1929.
[76] Mészáros: *Studia* 139–141. Vö. Finánczy: i. m. 259–260.

példát lehetett találni arra, hogyan aknázható ki a *constitutio scripti et voluntatis* néven ismert *status* inventiós technikája (*Epam.* 7).

A klasszikusok iskolai használatra szánt edícióiban, így a magyarországi nyomtatványokban is megfigyelhető, hogyan igyekeztek már a sajtó alá rendezők az auktoroknak a retorika oktatására való felhasználását megkönnyíteni. A lőcsei Sturm-kiadásokban a Cicero-levelek szövege melletti margón az egyes levelek dispositiójának módját és a levélrészekben felhasznált inventiós eljárásokat rövid jegyzetek világítják meg. A bevezetés érveit kellett megfigyelni az *Ad fam.* 11,4.-ben (*exordium a commemoratione benevolentiae*), 11,15.-ben (*exordium a comprobatione officii*), 12,17.-ben (*captat benevolentiam ex praedicatione officii sui*), 5,12.-ben (*exordium a causa scribendi*). A jegyzetek többször a levelek műfaji besorolására utalnak, így az *Ad fam.* 10,14. *adhortatio*, a 6,9. *commendatio*, a 9,19. *iocosa narratiuncula*, a 12,16. *epistola gratulatoria*, a 10,13. *obliqua adhortatio*. Az *Ad fam.* 5,12.-nek műfaji besorolása is ott áll a margón (*consolatoria*), és dispositiójának, érvelési rendjének teljes vázlata is elkészült: *narratio, propositio, argumentum a maiori (patriam, honestatem...), argumentum a persona Ciceronis, collatio causarum quae dolorem minuunt, temporis et rationis.*[77]

3. *A kizárólagos nyelvi képzés bírálata*

Kecskeméti Alexis hosszan fejtegeti Dániel könyve nyomán, „mit kellyen az Scholaban az ifiusagnak tanulni: külömb külömb fele nyelveket. [...] az Scholakban tanulok, eyel es nappal tanullyak az nyelveknek ertelmet, hogy az Isten hazaban jövendöben hasznos edenyek lehessenek."[78] A 17. század eleji prédikátornak még maradéktalanul megelégedésére szolgált, ha az iskola a szentírás és a teológusok tanulmányozásához szükséges nyelvi ismeretekkel vértezi föl a diákokat.

A 17. sz. második felére, 18. sz. elejére már világossá vált, hogy nagy hiba, ha az iskola csak nyelvi ismereteket nyújt. Mikes 62. levele érzékletesen írja le, hogy az iskolából kikerült 24–25 éves fiatalember „mit tanult volt. annyi esztendökig csak a deák nyelvet., és egyebet nem tanulván annak házánál hasznát nem sokat vészi [...] a nyolcz vagy kilencz esztendeig valo tanulásnak. se maga, se az ország hasznát nem veszi. mert a deák nyelvnek ugy venné hasznát, ha a hadakozásrol, az ország igazgatásárol. és más tudományokrol valo könyveket olvasnának. [...] idö vesztés annyi

[77] RMK II. 852a.
[78] Alexis: i. m. 109–110.

esztendökig csak azt a nyelvet tanulni, mivel a mellet más egyéb hasznos tudományt is tanulhatna."[79] Bessenyei György *Magyarság*-a ugyanezt az állapotot találja még mindig megrovásra méltónak: „Sok elmondja néked, ha akarod, a zsidó, görög *grammaticát* csaknem könyv nélkül, úgy ír deákul, mint Cicero; de azért egyébképpen oly mélységes ostobasága s vadsága, idétlensége lehet, hogy beszélni sem mersz véle, mivel akaratja ellen oly rútakat mond, melyek miatt őhelyette kell elpirulnod."[80]

Mint Hopp Lajos kimutatta, Mikes levelének egyik forrása egy Ráday Pál és Rákóczi által 1706-ban szerkesztett publicisztikai irat, amely a jezsuita iskolák hibájaként említi, hogy egyedül a latin nyelvre tanítanak meg, de azt is oly módon, hogy a tudás helyett közhelyeket sajátíttatnak el.[81] Hogy a bírálat teljesen jogos volt, azt jól mutatja a *Ratio studiorum* előírása. Eszerint „A klasszikus szerzők szövegeinek elemzése során a következőkre kell ügyelnie a tanárnak: csak olyan mértékben térjen ki tárgyi magyarázatokra, amennyiben ez szükséges a szöveg világos megértéséhez, legfőbb feladata ugyanis a nyelv alapos megismertetése."[82] „A jezsuitákat elsősorban a szöveg alaki tulajdonságai érdekelték, s az írók magyarázatában is a nyelvtani és stilisztikai szempont volt uralkodó. [...] Csak ennek a hosszadalmas alaki feldolgozásnak teljes befejeztével, mintegy függelékképp magyarázta meg igen röviden a szövegben előfordult tárgyi tudnivalókat".[83] A *Ratio studiorum* nyomatékosan figyelmeztetett rá: „A tárgyi magyarázatot (*eruditio*) mérséklettel és úgy kell alkalmazni, hogy néha-néha serkentse és üdítse az elmét, de nem, hogy a nyelv megfigyelését akadályozza".[84] Ám a csaknem kizárólagos nyelvi képzés a protestáns iskolákra is jellemző volt.

Nem sokat enyhített a nyelvi képzés egyoldalúságán az, hogy az olvasmányok nyomán logikai tanulmányokra is sor került. Ez gyakran nem jelentett többet, mint hogy a művekben olvasható érvelés retorikai lépéseit az érveket szolgáltató logikai kategóriáknak feleltették meg. A rámista felfogás szerint a retorika egyébként sem létezhetett logika nélkül: a sajátos retorikai *inventio* tagadása azt jelentette, hogy a meggyőzéshez szükséges érveket minden műfajban, minden kommunikációs helyzetben a logika

[79] Mikes Kelemen: *Törökországi levelek és misszilis levelek*. Kiad. Hopp Lajos. Bp. 1966. 107–109.
[80] Bessenyei György *Válogatott művei*. Vál., kiad., jegyz. Bíró Ferenc. Bp. 1987. 589.
[81] Lásd Mikes id. szövegkiadásának jegyzeteiben, 552.
[82] Mészáros: *Studia* 139.
[83] Finánczy: i. m. 260–261.
[84] Idézi Finánczy: i. m. 261.: „ut ingenium excitet interdum ac recreet, non ut linguae observationem impediat".

szolgáltatja, másrészt hogy a logika módszereit szónoki vagy költői művekből kiszemelt részletekkel lehet szemléltetni.[85] Hogy a nyelvi képzésnél az absztrakt logikai disputációkra való felkészítés sem jelent gyakorlatiasabb ismeretanyagot, Mikes levele ugyancsak világossá tette: az iskolából kikerült fiatalember, miközben „bé járja az attyafiait. áristotélesnek ót egy nehany terminusit ki pöki. [...] kérdgyük már aztot hogy mikor fogja hasznát venni alogyikájának [...] az ország gyülésiben el menvén [...] ha ót ugy disputálnának, mint az iskolákban. azonnal ö is. fel ugranék székiröl, és fel. kiáltaná., nego majorem".[86] Kötetünk harmadik szövegének logikai jegyzeteit sem értékelhetjük tehát úgy, hogy velük előremutató lépés történt volna a képzés gyakorlatias világi ismeretanyaggal való kiegészítésére, hanem a rámista filozófiai rendszer hatásának a nyelvi–retorikai képzésen belül maradó pedagógiai következményéről van csak szó.

A legkiválóbb pedagógusok felismerték ennek a képzésnek egyoldalúságát és haszontalanságát. Comenius sokszor hangsúlyozta, hogy a diákoknak a szavakkal együtt a szavakkal leírt világ megismerésében is előre kell haladniuk.[87] A cseh pedagógus csak úgy látta ezt megoldhatónak, ha az auktorolvasmányok helyett a modern latin nyelv megismerésére kapnak lehetőséget. Nézőpontja természetszerűleg vezetett azokhoz a kritikákhoz, amelyekkel néhány évtizeddel később iskolájának barbár latin nyelvi állapota miatt ítélte el kísérletét pl. Maróthy György[88] és Bél Mátyás.[89]

Egy másik lehetséges megoldási kísérlet az egész európai pedagógiatörténetből ismerős. Míg a 16. század végére a nyelvtani, stiláris és logikai magyarázatok kerültek előtérbe az iskolai kommentált kiadásokban, a 17. sz. végén megint jelentős lesz a tárgyi jegyzet,[90] a klasszikusok olvastatását tehát tárgyi ismeretek elsajátításával kapcsolták össze.

Apácai is efféle egyensúlyt igyekezett teremteni: a hagyományos olvasmányok rendjén nem kívánt változtatni, de össze akarta azt kötni reális ismeretek tanításával. Az olvastatott iskolai auktorokkal kapcsolatban nyomatékosan jegyzi meg: „De mindezekben az volna fő gondom, hogy a nyelvekkel együtt a nyelvekben foglaltatott tudományokat is tanulják".[91] A *De studio sapientiae* szerint minden olvasmány megbeszélésekor a meg-

[85] Lásd bővebben Fináczy: i. m. 111, 128–129.
[86] Mikes: i. m. 107–109.
[87] Comenius: i. m. 174–175, 196–198. stb.
[88] *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig.* Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1964. 452.
[89] Uo. 451. és Bél Mátyás: *Hungariából Magyarországfelé.* Vál., kiad., bev., jegyz. Tarnai Andor. Bp. 1984. 53–57.
[90] Balassa: *A latintanítás...* I. m. 311–313.
[91] Apáczai: i. m. 49–50.

magyarázott szavakat „kapcsolatba kell hozni a nekik megfelelő tudománnyággal". Különösen ajánlja feldolgozásra Vergilius *Georgicá*-ját, „mert e költeményben az író egyrészt kiváló költőnek, másrészt kiváló filozófusnak, ti. fizikusnak és asztronómusnak bizonyul."[92]

Apácai saját nevelői gyakorlatában, többek között épp a *Georgica* kapcsán, valóban megvalósította azt az elvet, hogy a klasszikusokból nemcsak nyelvet, hanem dolgot is kell tanulni. Bethlen Miklós feljegyezte, hogyan tudott Apácai „ex necessitate virtutem et gloriam csinálni", amikor Gyulafehérvárott a poétikai osztályt bízták rá: „fogja a Virgilius *Georgicá*ját, azt kezdi fordíttatni magyarra a poëtákkal, de nemhogy azok tudták volna, de az egész kollégium mesterestől együtt sem tudta volna (amicsodások akkor voltak) végbevinni. Ő azért maga foga velek hozzá, és annak alkalmatosságával physicát, astronómiát, geographiát kezd tanítani, úgy, hogy egyszer azt az ő *Georgicá*ját írni s tanulni kezdék a theológiára s filozófiára járók is, Bisterfeld német nagy professzornak és az Apáczainál ordine et professione felsőbb, de tudománnyal infinite alsóbb, rhetoricae et logicae magyar asinus rectoroknak nagy gyalázatjára és bosszúságára."[93] Így az ő diákjaival már nem fordulhatott elő, ami Mikes fiatalemberével: „annyi deáksága után. csak azt is a tisztartojától kel meg kérdeni, ha a szöllöje. délre, vagy északra fekszike".[94] A *Georgica* kapcsán pontosan kiderültek a szőlőültetvények telepítésének, ideális elhelyezésének szabályai.[95]

A klasszikusok olvastatásának és a tárgyi ismeretek tanításának legygyakoribb összekapcsolódási pontja Európa-szerte, hogy a művekből történelmet, régiségtant is tanulnak, sőt eleve olyan műveket választanak iskolai olvasmányul, amelyek erre alkalmasak.[96] A század végén Sopronban és Erdélyben készülő fordítások, Balog György és Dálnoki Benkő Márton művei esetén ugyanez a szándék valószínűsíthető. Dálnoki fordításának kísérő tanulmányában részletesen bemutatjuk, hogyan jött létre világtörténelmi ismereteket szintetizáló kézikönyv a négy monarchia uralkodóinak kronológiai felsorolásából, a római régiségtan első rendszeres magyar nyelvű összefoglalásából és Florus művének fordításából. Utalni kell arra is, hogy az auktorok nemcsak a négy monarchia hagyományos történelemfilozófiai keretének oktatására adtak alkalmat, hanem a történelmi ismeretek e kereteken túllépő kiszélesítésére is: mind Florus, mind Nepos írásai a

[92] Uő.: *Magyar logikácska*. I. m. 78–79.
[93] Bethlen: i. m. 551.
[94] Mikes: i. h.
[95] Lásd pl. kötetünk 70–71. lapján.
[96] Balassa: i. m. 311–313.

négy monarchia rendszerén kívül eső történelmi eseményekkel: a római királysággal, köztársasággal és a görög városállamokkal foglalkoznak.[97]

Ugyane fordításokkal kapcsolatban azonban már az a szempont is felvetődik, hogy nemcsak az iskolai oktatásban lehetett szerepük, hanem ennél szélesebb olvasóközönségre számíthattak. Mielőtt azonban e gondolat kifejtésére sor kerülhetne, röviden ki kell térni azokra a módokra, ahogyan a klasszikusok Balog és Dálnoki műveinek megjelenése előtt az iskolán kívüli műveltségnek részesei voltak, hiszen 17. sz. végi kezdeményezéseik előtt is léteztek olyan törekvések, amelyek antik klasszikusokat, magyar fordításban is, az iskolán kívüli közönséghez igyekeztek eljuttatni.

4. A klasszikusok magyar fordításainak iskolán kívüli közönsége

a) Pragmatikus olvasmány főnemesi-udvari körök számára

A 16. sz. végi, 17. sz. eleji, teljes, szöveghű magyar klasszikus-fordítások, Baranyai Decsi János és Háportoni Forró Pál művei kapcsán sem a fordítók nyilatkozataiban, sem a kiadások történetében nem lehet olyan körülményeket találni, amelyek e fordítások iskolai rendeltetését vetnék fel.[98] A szakirodalom elfogadott tétele, hogy kettejük fordításait mint egy tudós késő humanista fordításprogram elkészült alkotásait kell értékelni,[99] közönségük pedig az erdélyi udvar politikát, hadakozást irányító előkelő tisztviselőiben keresendő. Művüket mindketten koruk erdélyi fejedelmének ajánlották, fordításaik élére függesztett nyilatkozataikból kitűnik, hogy tudós, befolyásos olvasókra számítottak, akik tisztük gyakorlati jártasságainak gyarapításában vehetik a fordítások hasznát. Baranyai Decsi „fökeppen az Feiedelmeket, vrakat, nemesseket, es egyeb fö renden valokat"

[97] Vö. Gombáné Lábos Olga: *A „négy birodalom" elméletének utókorához. Periklés megítélésének historiográfiai változásai.* = Könyv és könyvtár X. Debrecen 1975.

[98] Pedig mind Sallustius, mind Curtius kedvelt iskolai auktorok voltak. Sallustius szerepelt az 1554. évi nagyszombati szabályzat szerint tanítandó szerzők sorában (Mészáros: *Studia* 65, 73, 160), a *Ratio studiorum* pedig mindkét szerző olvastatását megkívánta (uo. 138, 179, 190). Ugyancsak együtt szerepeltek a piarista rend 1694. évi tanulmányi rendjében (Balassa Brunó: *A történettanítás multja hazánkban. Neveléstörténeti forrástanulmány.* Pécs 1929. 98). Ugyanebben az évben a pozsonyi evangélikus iskola tanterve is megkövetelte Curtiust, a kolozsvári jezsuita gimnázium 1764. évi tanterve pedig a felső grammatikai osztályban olvastatta. Bethlen Miklósnak 1652-ben vásárolta meg az első iskolai könyveket Keresztúri kívánságára nagyapja, Váradi Miklós, s a nyolc kötet között Cicero *Epistolae ad familiares*-e és a *Terentius Christianus* mellett Curtius Rufus is ott volt (*Adattár* II. 594).

[99] Monok István: *Háportoni Forró Pál élete és művei.* Kísérőtanulmány a mű hasonmás kiadásához: *Bibliotheca Hungarica Antiqua* XVIII. Bp. 1988. 46.

kívánja megnyerni „az Historianac oluasasara"; „minden rendbeli tudos embereknec, de fökeppen az felsö renden valoknac" akar példát adni. A *„Jugurthá*-val a hadvezér, a *Catiliná*-val főleg a politikus erényeire tanítja a főrendeket";[100] saját szavaival: az államférfiak az előbbiből „had viselesben valo eszesseget es io modot tanulhatnanac", az utóbbiból pedig azt, „Mint kellyen az bölcz es eszes tanaczoknak szollani, [...] Mint kellyen az nemes rendnec es fö fö embereknec vetkeket meg dorgalni". Közönségének az udvar tudós humanista köreihez tartozását az is nyilvánvalóvá teszi, hogy olvasói számára is további fordítások készítésének programját fogalmazza meg. „Sok bölcz es tudos emberec vadnac az mi nemzetünkben még az fö rendekennis", akiknek „igen io volna tisztesseges mulatsagban auagy ideyekben valo dolgoknac historiaiat meg irnioc, auag Iulius César, Liuius, Tacitus, Curtius es egyeb effele bölcz Historicusoknac irasokat magyar nyelure forditanioc."

Háportoni Forró műve ennek a fordítási programnak folytatása, „jelentős [...] hazai klasszika-filológiai teljesítmény, amely létrejöttét egy tervezett művelődéspolitikát folytató akaratnak köszönhette. Tárgya miatt [...] a magyar udvari kultúrát létrehozni szándékozó fejedelmet segíti célja elérésében, másrészt — a margójegyzetekben megfogalmazott erkölcsi elvek alapján — a mű a [...] fejedelmi tükrök sorába is beilleszthető."[101] Udvari közönségre utal a történelem hasznainak fordító általi felsorolása: dolgainkban hasznos tanácsokat meríthetünk belőle, másoknak is tanácsokat adhatunk; Q. Curtius művéből „az böcsülletes Magyar nemzet [...] hadakozo mestersegeket, melyekkel hazajat oltalmazza, tanulhat." A fordításnak ráadásul feltehetőleg napi politikai olvasata is volt: Curtius műve mint a fejedelmi centralizáció ideológiájának antikvitásban gyökerező megalapozása, vagyis mint a Nagy Sándor-imitáció kifejezése lehetett időszerű „a hatalmát és fejedelmi tekintélyét megszilárdítani törekvő Bethlen Gábor számára."[102] Ezt számításba véve ismét csak az válik nyilvánvalóvá, hogy a Curtius-fordítás előkelő rétegek olvasmányául készült, hiszen ugyanennek a politikai gondolatnak populáris megfogalmazását, egészen másfajta olvasóközönség számára való közvetítését nem ókori klasszikus, hanem a

[100] Kurcz Ágnes: *Baranyai Decsi János Sallustius-fordítása.* Kísérőtanulmány a mű hasonmás kiadásához: *Bibliotheca Hungarica Antiqua* X. Bp. 1979. 17.

[101] Monok: i. m. 47.

[102] Bitay Ilona: *Antik elemek a későhumanista erdélyi műveltségben.* = *Studia Universitatis Babeş–Bolyai. Series Historica.* 1963. Fasc. 2. 23–27. A kérdés árnyalt értékelése Monok Istvánnál: i. m. 51–53.

középkori Sándor-regény magyar nyelvű kiadása kívánta szolgálni, feltehetőleg ugyancsak 1619-ben.[103]

Baranyai Decsi programjából a Háportoni Curtiusán kívül nem jelent meg több fordítás nyomtatásban. Ám szándéka szerint ugyanebbe a vonulatba volna sorolható, ha elkészült volna, Vetéssi István fordítása, Xenophón *Hierón*-ja, amely egy újabb erdélyi fejedelem, I. Rákóczi György „fejedelemségének és gazdag birodalmának sok ideig fennálló boldogságára" szándékozott utat mutatni.[104]

b) Épületes olvasmány széles közönség számára

Jól ismert jelenség, és ezúttal nem is tartozik vizsgálatunk tárgyához, hogy a klasszikus auktorokból származó exemplumoknak vagy a teológiai tételekkel egybehangzó, azok bizonyítása közben felhasznált tekintélyérveknek milyen nagy szerepe van a populáris egyházi műfajokban. Vizsgálták már többek között Kecskeméti Alexis János, Pázmány Péter, Geleji Katona István[105] prédikációinak világi eredetű elemeit, és azok a keresztény mondanivaló szolgálatába állítása megkövetelte alakítását; a legrészletesebb, modell értékű vizsgálatokat azonban Bornemisza kapcsán Borzsák István végezte el, bemutatva, hogy az antikvitás a vallási mondanivaló közvetítésébe bevont elemei az antik művek eredeti mondanivalójától teljesen függetlenednek, önállósulnak, formálódnak, alkalmi jelentésekkel ruházhatók fel.[106] A téma részletes kifejtése helyett itt elég azt a szélsőséges esetet említeni, hogy antik ismeretanyag teológiai értelem kifejtésébe való bevonására nemcsak a prédikáció műfajában van példa, hanem a személyes áhítat kegyességi műfajaiba, így az imádságba is becsúszhatnak ilyenek. Szenci Molnár *Imádságos könyvecské*-jében így kerül a kevélykedés elleni könyörgésbe az exemplum, amely szerint „régenten az Spárta városbéli

---

[103] Heltai János: *A Nagy Sándor-regény Bethlen Gábornak ajánlott 1619. évi kiadása.* In: *Prodromus. Tanulmányok a régi és az újabb magyar irodalomról.* Szerk. Kovács Sándor Iván. Bp. 1985. 19–20.

[104] *Magyar gondolkodók 17. század.* Vál., kiad., jegyz. Tarnóc Márton. Bp. 1979. 121. Lásd még Tarnóc Márton: *Egy ismeretlen magyar nyelvű államelméleti munka.* = ItK 1965. 701–707.

[105] Alexisről lásd Gombáné Lábos Olga bevezető tanulmányát az idézett szövegkiadásban. Pázmányról Bitskey István: *Humanista erudíció és barokk világkép. Pázmány Péter prédikációi.* Bp. 1979. Gelejiről Tarnóc Márton: *A késő reneszánsz retorikus próza történetéből.* = ItK 1973. 548–557.

[106] Borzsák István: *Az antikvitás XVI. századi képe. Bornemisza-tanulmányok.* Bp. 1960. 140, 214, 304–317, 378, 394, 467. stb.

nép csak az nyilvánvaló tisztátalan személyeknek engedte meg, hogy mód nélkül való ékességgel és cifra öltözettel élnének".[107]

Azonban antik művek egyes részleteiből származó rendszertelen ismeretek vallásos érvelésbe beillesztésén kívül egész ókori mű populáris felhasználására is ismerünk példát. Bornemisza *Electrá*-jának latin utószavából tudjuk, hogy Szophoklész drámája a bécsi egyetemen mint retorikai disputációk tárgya szerepelt, a belőle felvethető teoretikus bölcseleti kérdések fontolóra vétele részint a nagy fontosságú dolgokban való jártasságot volt hivatott növelni, részint az előadásra és írásra kellett ragyogó anyagot szolgáltatnia.[108] A retorikai évfolyam e gyakorlatai nyilvánvalóan azokból a pedagógiai elvekből táplálkoztak, amelyeket Erasmus fejtett ki. A grammatikai, poétikai és retorikai célú ismételt auktorolvasások után Erasmus a művek még egy újraolvasását javasolta, amikor azoknak a *tartalmi* elemeknek a megfigyelésére kerül sor, amelyek a filozófiát, különösen az etikát illetik.[109] Georg Tannert, úgy tűnik, különösen a dráma politikai nézeteiben rejlő szónoki lehetőségek foglalkoztatták ezek közül. Ám Borzsák István vizsgálata valószínűsítette, hogy a magyar nyelvre adaptált drámát a szerző nemcsak maga és iskolás társai szónoki gyakorlásának anyagául,[110] hanem egyszerű embereknek is szánhatta. Bizonyításának lényege, hogy ha figyelembe vesszük is a tragédia istenes célzatú átírásának követelményét (az istenek nevének „kigyomlálása", helyettük mindig „ő fölsége", a „hatalmas Isten" beépítése, a pogány szertartásokra tett utalások elhagyása, bizonyos hasonlóságok keresztény átértelmezése stb.[111]), a közismert mitológiai nevek elhagyása iskolai környezetben már fölös egyszerűsítés, amelynek magyarázata az lehet, hogy Bornemisza csak azt tartotta meg az antik eredetiből, ami az iskolán kívül is mindenki számára érthető.[112] Arra azonban nincsenek adataink, hogy milyen széles körű lehetett a mű iskolán kívüli hatása.

---

[107] Szenci Molnár Albert *Válogatott művei*. Kiad. Vásárhelyi Judit. Bp. 1976. 349.

[108] Lásd Ritoókné Szalay Ágnes fordítását: Heltai Gáspár és Bornemisza Péter *Művei*. Vál., kiad., jegyz. Nemeskürty István. Bp. 1980. 597.

[109] Lásd RMK II. 852a.

[110] „[...] azért vállaltam [...] e darab magyar nyelvre fordítását, hogy a görög nyelvben járatlan hazámfiainak lelkét a szükséges dolgok fölött való elmélkedésre ösztökéljem, hogy belekóstoljanak a tragédiák súlyos és hasznos tanításaiba, s hogy e gyakorlattal nem csupán a görög nyelvben, hanem a mi népnyelvünkben is valamilyen kifejezéskincsre tegyek szert." Ritoókné: i. m. 597–598.

[111] Borzsák: i. m. 28–30, 40, 42, 59, 71–72.

[112] Uo. 46–47.

Szempontunkból most különösen jelentős az a megfigyelés, hogy a talán valóban széles protestáns közönséget elérni kívánó magyar dráma fordításnak nem, legfeljebb kivonatos parafrázisnak nevezhető, amelyben a kereszténnyiesítés szándéka az eredetitől való állandó eltéréseket, rövidítéseket, betoldásokat tesz szükségessé, s hosszabb részek szó szerinti fordítása a legritkább esetben fordul elő.[113]

Ezzel szemben az olvasott szövegek teljes körű, hibátlan megértésének, tartalmuk hiánytalan, hűséges magyar kifejezésének jelentős tanítási hagyománya volt a 16–17. századi iskolában, s csak az anyanyelvű könyvpiacra való kilépés hiányzott ahhoz, hogy az iskolai alapszövegek népművelő jellegű törekvések első nyersanyagaiként szerepelhessenek. Ezt a döntő lépést tudomásunk szerint Balog György és Dálnoki Benkő Márton fordításai tették meg első alkalommal.

c) Balog és Dálnoki kísérlete az iskolai auktorfordítások olvasóközönségének kiszélesítésére

Azt a jól ismert alaphelyzetet, hogy a latinból anyanyelvre való fordítás didaktikai célokat szolgál, a 17. század közepétől új jelenségek kezdik színezni. Comenius-szal kapcsolatban már feltárták, hogy törekvéseiben az iskolai fordítási gyakorlat új távlatot is kap: célja az is, hogy nemzeti nyelven mindenki hozzáférhessen a tudományokhoz.[114] Formálódni kezd a gondolat, hogy ha a régies, csak a latin nyelvre tanító iskolában nyert is kiképzést valaki, megszerzett ismereteit még ezután is lehet olyan irányba fordítani, hogy akár a tudományok gyarapításának korszerűbb szellemű előmozdítójává válhasson: „ha a fiakot csak arra vennék is hogy a deák könyveket magyarra fordittsák. ugy a tanulásokot. aközönséges jora forditanák. mivel sokan vannak ollyanok. akik arra. alkalmatosok volnának. és ha csak egy könyvet forditana is meg, életében. azzal mind magának. mind másoknak használna, és látná valamely gyümölcsét annyi esztendeig valo tanulásának".[115] Valószínűleg ugyanez a szándék mozgathatta, ha talán nem is fogalmazták meg, a két iskolamestert. Nem az volt az újdonság, hogy a tantervben szereplő auktorok lefordítására sort kerítettek, és a fordításból saját tanári példányuk volt — hanem az, hogy ennek a példánynak nyomtatásban való megjelentetéséről gondoskodtak, mert olyan hasznos világi könyvet láttak benne, amelynek nemcsak a nyelvtanulásban lehet

[113] Uo. 106.
[114] Balassa: *A latintanítás...* I. m. 91–93.
[115] Mikes: i. h.

szerepe, hanem szélesebb közönség kizárólag anyanyelvű olvasmányaként is épülésül szolgálhat.

Vállalkozásuk mind a tudós közönség elismerésére számító humanista fordításoktól, mind az antik művek vallási argumentációba történő bevonásától, tehát az ókori világi szerzők iskolán kívüli műveltséganyagba illesztésének mindkét 17. századi jelentős irányzatától lényegesen különbözik.

Balog György a Cicero-fordítás élén csak tanítványainak listáját sorolja fel, Nepos-fordításának elöljáró beszédét pedig, kisebb kihagyásokkal, szó szerint a Háportoni Forróéból másolta.[116] Egy helyen azonban sokatmondóan megváltoztatta a lemásolt szöveget. Háportoni Forró arról ír, hogy Curtiust Bethlen „Magyar nyelvre meltan fordittatta es nyomtattattais ki az böcsülletes Magyar nemzetnek jovara; Mert ebböl mind eletenek viselesere hasznos peldakat vehet, s mind hadakozo mestersegeket, melyekkel hazajat oltalmazza, tanulhat." Balognál ez a rész így olvasható: Nepost „Magyar nyelvre méltán fordítottam a' Magyar Nemzetnek és a' Deáki ifjuságnak javára, a' mellyböl életének jó viselésire hasznos példákat vehet 's mind a' jó erkölcsöket meg-tanulhattya." Nyilvánvaló ebből: Balog György fordítása egészen más közönség számára készült, mint Háportoni Forróé. Bethlen familiárisa az erdélyi udvar politikát és hadakozást irányító, s e tudományukat Curtius munkájából is tökéletesítő tagjainak szánta fordítását, Balogé pedig a latin nyelv elsajátításával küzdő és erkölcsi okulásra szoruló iskolások körében keletkezett. A „Magyar Nemzet" említése és a nyomtatásban való megjelenés ténye azonban arra figyelmeztet, hogy a mű szélesebb közönség érdeklődésére is számot tarthatott. Minden bizonnyal ugyanarra a körére, amelyet Dálnoki az elöljáró beszédben „olvasni tudó minden rendek"-ként nevez meg. Igen világosan megállapítható, kikre gondolhatott e szavak leírásakor Dálnoki, korabeli írások előszavai ugyanis gyakran emlegetik a „minden rendek"-et, s gyakran részletezik is, kit értenek e közönség alatt. „Mert akar minemü rend és állapotbéli ember légy bár, Felsö vagy Alsó Magyistrátus, Egyházi Személy, Cselédes gazda, Vén avagy Iffiú, nős avagy nőtelen, Férfiú avagy aszszony állat, gazdag avagy szegény, majd minden ki-gondolható szükségid bé-foglaltatnak a' summás könyörgésekben" — olvasható egy 1685-ös lőcsei imádságoskönyvben.[117] Hasonló szavakkal ajánlják kegyességi műveiket Otrokocsi

[116] Lásd Tarnai Andor megállapítását: *Rendszerek* 519. és Uő.: *A parodia a XVI–XVIII. századi Magyarországon.* = ItK 1990. 446–447., valamint Monok: i. m. 16–17, 19, 54.

[117] RMK I. 1342.

Fóris Ferenc és Szenci Fekete István,[118] és Dálnoki is ugyanígy szól arról, hogy a fordításokat „akár Felsök, akár alá valók, akár Tudósok, akár edgyügyüek, akár Férfiak, akár Aszszonyok, akár öregek, akár Ifjak" olvashatják és tanulhatnak belőlük. Nagyon jellegzetes különbség látszik tehát a között a közönség között, amelyet Decsi, Forró, Vetéssi fordításai céloznak meg, és a Balog, Dálnoki által közvetíteni kívánt szélesebb körű művelődési törekvések elérni szándékozott közönsége között.

De azt is hangsúlyozni kell, hogy noha az utóbbi fordítók „minden rendek"-hez szóló ajánlásainak párhuzamait 17. század végi egyházi művekben találtuk meg, fordításaik a klasszikusok vallási argumentációval való közvetítésének hagyományától is egyértelműen megkülönböztetendők. Mindkét fordító elfogulatlanul közeledett az ókori istenekhez és vallási intézményekhez; semmi jele annak, hogy „gondolt hazugságok"-nak próbálnák beállítani a mitológiai történeteket, vagy hogy — az isteneket „fertelmes latrok"-nak nevezve — euhémerisztikus magyarázatokkal próbálkoznának, ahogyan Bornemisza is,[119] Apácai is tette.[120] Hiánytalanul, szöveghűen lefordítják az ókori művek „veszedelmes" részleteit is, pl. Balog a Nepos művében szereplő, igen nagyszámú, fiúszerelemre tett utalást. Dálnoki Benkő a fordítás élén külön megemlíti, hogy „gyakran emlékezik a' Históricus a' régiek szokása szerént az Istenekről, ugy mint Jupiterről, Saturnusról, Terminusról, Márs ról, Castorról etc. Ismét Isten Aszszonyokról: Venusról, Junóról, Juventáról, AEgériáról etc. Kikről, mint azoknak tisztességirül-is, a' Pogányok szokása szerént-való szóllásokat meg-hadtam: mivel ebböl Historiát, nem Vallást tanúlunk."[121] Az auktorok szövege, a történelem, a római régiségtan elemei tehát már nem teológiai gondolatok igazolásaként kerülnek elő. Dálnoki Benkő „mind ez [ti. Florus], mind más Romai viselt dolgokról irt Historicusoknak" jobb megértése végett ismerteti őket,[122] tehát a világi ismeretekkel már világi ismeretet támaszt alá.

---

[118] „[...] olly múnka ez, melly edgy-aránt illeti mind a' Férfiakat s-mind az Aszszonyi-állatokat, és mind felsöbb, mind közép s-mind alsó Renden lévöket, valakik örök idvösségeket el akarják nyerni" (RMK I. 1547). „Egy szóval, mind Tanittóknak, s' mind halgatóknak, mind Uraknak, s' mind Szólgáknak, mind Nagyoknak, s' mind Kitsinyeknek, és minden rendbéli embereknek, vagyon ezen könyvetskébül mit tanulniok" (RMK I. 1601). Az utóbbi három idézet Bartók István *„Szükséges azért az jó fordítás, és hasznos..." Vázlat az 1630–1700 közötti magyarországi fordításirodalom kritikatörténetéhez* c. kéziratának adattárából származik.

[119] Borzsák: i. m. 376–377.

[120] Lásd pl. a teremtés utáni 2200., 2303., 2455. stb. esztendőt az enciklopédia történelmi fejezetében, 309–310.

[121] Lásd kötetünk 439. lapján.

[122] Lásd kötetünk 440. lapján.

A fordítások által közvetített világi ismeretek összetételével, a fordítók filozófiai szemléletével kapcsolatban a szakirodalomban megfogalmazódott egy hipotézis, amelyet röviden érintenünk kell, s amelynek lényege, hogy a 16–17. században lefordított antik történetírók kiválasztását organikus történetfelfogásuk magyarázná.[123] Mint a Nepos- és a Florus-fordítást kísérő tanulmányaink megfelelő helyeiből kiderül — de a Sallustius- és a Curtius-fordítással kapcsolatban is elmondható lenne —, a feltételezésnek igen csekélyek a szövegszerű bizonyítékai a fordítóknak a munkájukkal kapcsolatban írott saját szövegrészeiben, magukban a fordításokban pedig csak az érintett részletek szabatos, szó szerinti tolmácsolását lehet említeni, azt sem mindig. Azzal a — nemzetközi szakirodalomban néhány konkrét példán már felvetődött — elméleti, módszertani problémával találjuk itt szembe magunkat, hogy egy-egy ókori szerző ismerete, fordítása vagy imitációja valójában szemléleti hatást, mélyebb belső ösztönzést, eszmei rokonságot, az egyedi felfogás tételes követését jelenti-e, vagy csak az adott műfaj egy esetleges példányának ismeretét, amely azután persze a stílus külsődleges, alkalmi másolásával is bővülhetett.[124] Véleményünk szerint a szóban forgó szövegek esetében inkább a második lehetőséggel kell számolnunk; a fordítók valószínűleg nem ismerték részletesebben a fordításra kiválasztott művek eszmei forrásvidékét, nem gondolták végig filozófiai összetevőik összes konzekvenciáit. Annak például, hogy Balog György épp Nepost választotta fordítói tevékenysége egyik tárgyául, valószínűleg az a legkézenfekvőbb magyarázata: a soproni iskola szintaxis–poétikai osztályában az 1693-ban életbe lépett tanrend szerint épp ezt a szerzőt kellett tanítania.[125] A szövegek közönségváltoztatása, nyomtatásban való terjedése természetesen így is hozhatott magával lényeges új összetevőket az auktorok értékelésében. A magyarra fordított történetírók, különösen a fejedelmi személyek életrajzai már a legszélesebb körben közvetíthettek gyakorlati

[123] Havas László: *A római irodalmi örökség a régi magyar prózafordításokban.* = Könyv és könyvtár XIV. Debrecen 1985.

[124] Lásd Robert Ralph Bolgar bevezetőjét a *Classical Influences on European Culture A. D. 500–1500. Proceedings of an international conference held at King's College, Cambridge, April 1969* c. kötetben, ed. R. R. Bolgar, Cambridge 1971. 15, Snorri Sturluson és Sallustius kapcsolatának értékeléséről: „Did the study of Sallust impart just the idea of writing history, or did it impart the conception of history as a specific form of narrative built on attempt to discover what had actually occurred?"

[125] Mészáros: *Iskolaügy* 576–577. Tanulmánya egy helyén egyébként Havas is úgy fogalmazott, hogy „Balognak alig volt más célkitűzése, mint hogy fordítását a tanulók nevelésére használja fel" (Havas: i. m. 24).

erkölcsi hatást, másrészt szépirodalmi jellegük, érdekfeszítő olvasmányosságuk, szórakoztató vonásaik is sikerre számíthattak.[126]

5. A szórakoztató, szépirodalmi használat első jelei

Bármennyire eltérő változatok is, az iskolai szövegfeldolgozásnak, a tudós főúri körök használatára szánt humanista fordításoknak, a klasszikusok egyházi műfajokban való szerepeltetésének és az iskolákból a szélesebb körű művelődési program irányába mutató első kísérleteknek van egy meghatározó közös jellemvonása. A kötetünkben olvasható egyik diákjegyzet szavait idézve: a (poétai) mű szilárd megértéséhez még a szövegmagyarázat után (*post expositionem*) is tartoznak lépések, „ubi videndum, quae nam ex poëmate illo possint in usum nostrum derivari et transferri."[127] Az olvasott műből merített haszon az auktorok minden használati formájának közös jellemzője, bár természetesen az egyes változatokban igen sokféle lehet, a nyelvi, logikai vagy természettudományos ismeretek gyarapításától a belőlük eltanult hadakozásig és államböcselétig, a segítségükkel megerősödő kegyességtől a történelmi ismeretek bővítéséig.

Ugyanakkor a klasszikusok e hasznok egyikét sem megvalósító olvasásával kapcsolatban egyöntetű elítélő vélemény fogalmazódik meg. A fiatal nemesember, aki iskolai tanulmányainak úgy veszi hasznát, hogy „ebed után vagy az aszszony, vagy a leányok házában bonttya ki a mit virgiliusbol. vagy ovídiusbol olvasot",[128] a nem körültekintően megválasztott tanulmányok káros erkölcsi hatásokkal való fenyegetésének bizonyítéka. Bethlen Miklós így dohogott a világi könyvek túlzott tantervi jelenléte miatt: „Hány poéta, rhetor vagyon, akit a bajusza s azt cirókáló magistra felettébb is megtanít, s mégsem elég, hanem Ovidius kell, *De arte amandi*, Catullus, Tibullus, Propertius; familiaris az egyéb könyvek között, de Ésaiás, Szent Pál sat., az egész biblia sunt peregrina. [...] Az én ipam, Kún István, kivált mikor osztán jól ivott, annyi verset citált a poétákból, hogy elcsudálkoztunk rajta, de a bibliából ezeriben egyet, noha azt avagy csak a prédikációkból vénségére kellett volna megtanulnia."[129] Hermányi leírta, hogy a logikai osztályt követő nyáron „fogám olvasni Ovidii *Amorum* Libros et Libros *de Arte amandi;* de magamon tapasztalva irom, hogy az a' sok trágár vers sokszor gerjesztette a' véremet roszra, 's jovallanám, hogy

[126] Bitay: i. m. 26–27.
[127] Lásd a 182. lapon.
[128] Mikes: i. h.
[129] Bethlen: i. m. 556.

az ifjuság tsak hagyna békét a' féle verseknek, quae ingvina lámbunt; de az Atyám nem tudja vala, mitsoda gonosz füre léptem vólna et quod angvis lateret in herba. 's talám jol is esett; mert ha tiltotta volna azt az olvasást, annál inkább kaptam vólna rajta."[130] Amikor egy évig pestis miatt nem járhatott iskolába, megint Ovidiust és Horatiust olvasta.[131]

Ezek a helyek a klasszikusok olvasásának eddig szóba nem került lehetőségéről szólnak: a gyönyörködtető, szórakoztató célú olvasásról. Ez a fajta auktorhasználat akár még az írástudatlan közönségnek is széles köreit foghatta át, pl. a sikamlós történeteket az asszonyok házában kibontó deákok közvetítésével. Már a 16. században a „biblikus műveltség mellé [...] csatlakozik a klasszikus műveltség számos eleme a széles, kevéssé művelt rétegekben is — s ez a kettősség azután hosszú ideig rendkívül jellemző marad a magyar művelődésre és irodalomra."[132] „[...] már az ókori irodalom vagy a mitológia egyes alakjai is egészen közismertekké, a mindennapi szóhasználat részei lettek."[133] Kecskeméti Alexis panaszkodik is emiatt: „nemely Atyak igen gyönyörködnek benne, hogy az ö fiokat Hectornak, Achillesnek, Annibalnak, Farkasnak, Lupesconak, nevezzek, oly igen tetzik nekik az Poganyok nevezeti, az mely nem kicsin vetek."[134]

Ugyanakkor magában rejtette ez az auktorhasználat annak a lehetőségét, hogy a csak a szenzáció miatt élvezettel lapozott szerzők befogadása értő, gyönyörködő, műélvező autonóm befogadássá alakulhat át, egy új típusú közönséget teremthet meg. Bethlen Miklós önéletírásában már egy ilyen fajta önálló olvasás örömeiről is szó van, de nagyon jellemző, ahogyan jogosságát úgy bizonyítja, hogy ennek is különféle hasznokat tulajdonít: „az üdővel érő elmével való olvasás, nem hinnétek, mely tudóssá teszen benneteket fáradság nélkül, gyönyörűségesen. Annak felette sok bűntől oltalmaz meg az olvasásbéli gyönyörű magad foglalása. Rút üdő vagyon, nem mehetünk ki, mit csináljunk? kártyázzunk, igyunk, hazudjunk, trágárkodjunk, vagy még rosszabbat is kövessünk; nem jobb volna-é annál egy szép historicus, politicus, vagy geographus, vagy valami szép fabulás, tréfás, mulatságos könyv olvasása, sine peccato, et cum profecto ac delectatione?"[135]

A klasszikus olvasmányokkal kapcsolatban a hasznosság hangoztatása a 18. sz. végéig is meghatározó maradt, noha lassanként kiegészült a gyö-

[130] Hermányi: i. m. 159.
[131] Uo. 170.
[132] Klaniczay: i. m. 129.
[133] Uo.
[134] Alexis: i. m. 117.
[135] Bethlen: i. m. 556–557.

nyörködtető időtöltés ajánlásával. Valószínűleg mindkettőre gondolhatott a pozsonyi *Magyar Hírmondó* 1781. évfolyamának munkatársa, amikor a *Tudománybéli dolgok* között[136] a fordításirodalom modern európai tendenciáiról számolt be. „Ez idő tájbann [...] az Ánglusok, Francziák és Olaszok, de kiváltképpen a Prussiai Királytól hatalmason ösztönöztetett Németek, azonn nagyon rajta vagynak s dítséretes szorgalmatossággal mintegygy tusakodva dolgoznak, hogy a régi Görög és Deák könyveket, született nyelvekenn azoknak-is lehessen olvasniok, a kiknek vagy nem vólt alkalmatosságok azon régi nyelveknek meg-tanúlására, vagy érkezések avagy kedvek arra nintsen, hogy abbéli írásoknak ertelmeket, arra meg-kívántatható szorgalmatossággal önnön magok visgálják". Inkább szórakoztató célú olvasásra lehet következtetni a megfogalmazásból, hiszen a ki nem mondott folytatás szerint ha a görög, latin eredetire nincs, az anyanyelvű fordítás olvasására bizonyára van *kedvek* az embereknek; míg a korrekt, hibátlan tanításra a fordított szövegek talán nem is alkalmasak, hiszen a recenzens nyelvszemlélete szerint „a fordítás tsak árnyéka lévén az eredeti munkának, soha azzal nem ér, nem-is érhet."

Mindenesetre igazolódni látszik Szajbély Mihály megállapítása, aki figyelmeztet arra, hogy az autonóm irodalom kialakulását az *utile et dulce* elve nem monolit tömbként előzte meg, hanem azon belül hangsúlyáthelyeződés ment végbe a *dulce* pólusa felé.[137]

Az *utile* oldalán, a hasznok között pedig még egy belső átrendeződés is megfigyelhető. Iskolai használatuk és a rájuk építve oktatott tantárgyak hosszú időre mint szaktudományi műveket kanonizálták a klasszikusokat. Sem Balog, sem Dálnoki fordításai nem jelentettek szakítást ezzel a felfogással, ellenkezőleg, épp csak szélesebb kör számára, de — iskolamesteri gondolkodással — világi történelmi ismereteket tanító céllal adták ki fordításaikat. De még a 18. sz. végén is úgy tekintenek az irodalmi művekre, mint ismerettárakra. Vanière *Praedium rusticum*-át sorra az ismeretterjesztés szándékával veszik kézbe a magyar jezsuiták, s átírva, kibővítve valóságos gazdasági tankönyvként jelentetik meg magyarul.[138] Amikor történelmi olvasmányokat sorol fel, Bod Péter a „valóságos históriák" közé Huszti Péter *Aeneis*-ét is felveszi.[139] A magyar történetírás hiányát panaszolva árulkodóan fogalmaz a *Magyar hadi román* 1779-es előszavában Kónyi János: „Ha

[136] 22. sz. 169–171.

[137] Szajbély Mihály: *Verseghy és Engel.* In: *In memoriam Verseghy Ferenc* 2. Szerk. Szurmay Ernő. Szolnok 1983. 30–42.

[138] Tarnai Andor: *A deákos klasszicizmus és a Milton-vita.* = ItK 1959. 72–73.

[139] Bod Péter: *Szent Hilárius.* Kiad., bev., jegyz. Hargittay Emil. Bp. 1987. 31.

Plutarchust, Homerust, Virgiliust, Xenophont és más históríkus könyveket forgatok szemem előtt, mely terhessen nyomja szívemet, hogy az én nemzetemről (noha méltó volna) ilyetén könyveket nem olvashatok"[140] — azaz Plutarkhosz és Xenophón mellett Homérosz és Vergilius művei itt is „históríkus könyvek"-nek számítanak. Még Budai Ézsaiás is „Homerost minden különösebb aggály nélkül használja történeti kútfő gyanánt. Az *Aeneis* mondáiban s a római királyok történetében kételkedik ugyan, de minthogy a klasszikusok megértéséhez mulhatatlanul szükséges, ezeket is hűen elbeszéli."[141] Olyasféle meggyőződésről lehet itt szó, mint az esztéta Szerdahely György Alajos esetében, aki „Voltaképpen az antik művészet, a görög és a római, kisebb részben a keresztény mitológia ismert és már alkotásokban feldolgozott történéseit, már kerekre feldolgozott anyagát tekinti történelemnek."[142] Ugyancsak Budai Nepost is azért becsüli különösen, mert műve alapján az ókori históriát és geográfiát lehet megtanulni. Igaz, ő már azt is hozzáteszi: a történeti életrajzok az „erkőltsök, 's characterek formálására nézve is" a leghasznosabbak.[143] Az antik írók műveinek hasznosságát a 18–19. század fordulójától aztán már inkább csak ez utóbbi jelentőségében ragadják meg a korszerűen gondolkodók, vagyis a szakismeretek helyett az erkölcsi épülés, a jellem fejlesztése kerül az első helyre, az alkotók számára pedig ugyane célok elérésének művészi eszményeivé válnak a klasszikus művek.

Már Bessenyei György *Holmi*-ja világossá teszi ezt a változást: „Ha már Virgiliusban szót, nyelvet, természetnek, élő állatoknak, indulatoknak lerajzolását nézed, csudálkoznod kell, de mihent mély tudományt, bölcsességet keresel benne, mindjárt oda lész mind csudálkozás, mind dicséret."[144] Verseghy tovább szűkíti az antik szerzőkben elismert dolgok körét, ő már a „szót, nyelvet" is kirekeszti abból. *Analytica*-jának megjegyzései szerint — és ezt elméleti művével egybehangzóan számos versében is megfogalmazta[145] — a görög, római klasszikusokból a vallás, politika, törvények, vélemények, tudományok ma már nem hasznosíthatók, nyelvük beszédmódjai is tőlünk idegenek. Nem lehet tehát őket követni a művükbe foglalt ismeretek tekintetében vagy nyelvi mintaként. Ugyanakkor ők a legmegbízhatóbb útmutatók az olvasó vagy hallgató figyelmének megnyerése,

[140] Idézi Mezei Márta: *Történetszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában.* Bp. 1958. 15.
[141] Lékai Lajos: *A magyar történetírás 1790–1830.* Bp. 1942. 191.
[142] Nagy Endre: *A magyar esztétika történetéből. Felvilágosodás és reformkor.* Bp. 1983. 62. Vö. 47.
[143] Budai Ézsaiás: *Régi tudós világ históriája.* Debrecen 1802. 515.
[144] Bessenyei: id. kiad. 439.
[145] Lásd pl. *A régi klasszikus auktorokhoz* c. versét.

képzeletének felkeltése, érzelmeinek kiváltása, lelkének megindítása tekintetében;[146] az európai irodalomból közvetlen mintaként használható modern alkotások is e jellegzetességeiket adaptálták.[147] Az irodalmi műnek egyébként nem is hivatása, hogy ismereteket közvetítsen, az a tudományok feladata; a művészet hivatása, hogy érzéseket keltsen.[148] Így a történetírás és az eposz is határozottan különböző dolgok, az utóbbi elsődlegesen a lelki hatásra tör.[149] Verseghy rendszerében így a befogadóban felébresztett érzések jelentik a haszon, ti. a jellemformálás alapját.[150]

Hogy milyen szemléleti nehézségekbe ütközött szakítani az ókori írókkal mint az ismeretek tárával, jól mutatja az elméletileg radikális nézeteket megfogalmazó Verseghy saját gyakorlata. 1810 körül tervezetet állít össze egy tudós társaságról, amelynek feladata a magyar grammatika és lexikon megírása mellett fordítások készítése és kiadása volna. „Mindenik tag egy régi klasszikus mellett egy újat is fordítson, mely amavval egy és ugyanazon mesterséghez vagy tudományhoz tartozik. Mind a két időbéli klasszikus közül először a hasznosak, azután a gyönyörködtetők, végtére pedig a puszta spekulációkból állók fordíttassanak. A régi és újabb poéták a Tudós Társaság számára ne fordíttassanak versekben, hanem értelmes prózában; mert a Tudós Társaságnak fő célja nem az, hogy magának dicsőséget keressen, hanem, hogy a hazának hasznot hajtson. Bizonyos pedig, hogy az idegen nyelveken írt klasszikusoknak versekben való fordításait vagy nehezebb, vagy legalább szinte oly nehéz megérteni, mint az originálisokat."[151] A felfogás Verseghy előbb idézett nézeteihez képest archaikus: az ókori klasszikusok valamilyen tudományág törzsanyagához tartoznak, olvasásukból tudományos igazságokat lehet nyerni. A szabályzat következő pontja még egyértelműbbé teszi ezt: „Minden fordításnál jegyezze ki a Tudós Társaság az idegen klasszikusoknak ama principiumait, vélekedéseit és oktatásait, melyeknek hasznát a mostani időkben is kivált a magyar klímában nemzetünk nem veheti. Sok politikabéli principium van a régi görög és római klasszikusokban, melyek nálunk még a köznyugo-

[146] Verseghy Ferenc: *Analytica institutionum linguae Hungaricae.* Ford. Bartha Lászlóné, Borók Imre, Győri Gyula, Imre István, Lukácsi Hubáné, Száz Kázmér. Szerk. Szurmay Ernő. Pars III. *Usus aestheticus linguae Hungaricae.* 6. füzet. Szolnok 1973. 11–29. Vö. Nagy: i. m. 149–150.

[147] Verseghy: i. h.

[148] Verseghy: uo. 135–206.

[149] Verseghy: i. m. 12. füzet. Szolnok 1977. 794–828.

[150] Vö. Nagy: i. m. 131–133.

[151] Verseghy Ferenc *Kiadatlan írásai.* II. Kiad. Deme Zoltán. Szerk. Szurmay Ernő. Szolnok 1983. 91–92.

dalmat is felbonthatnák, és sok oktatás találtatik Vergilius *Georgicá*iban, melyek a mi klímánkban károkat szülnének inkább, mintsem hasznokat."[152] A *Georgicá*-ból származó mezőgazdasági ismereteket tehát a jegyzetben át is kell rostálni; mivel az olvasók szaktudományos kézikönyvként fogják kézbe venni, szükség van a nem megfelelő agrár szakismeretek belőle való terjedésének megakadályozására. Megvan tehát a tervezetben Verseghy érett elméleti gondolatrendszeréből az, hogy nem szabad a régiek hibás „szakmai" közléseit tekintélyüknél fogva elfogadni, de nyoma sincs sem a gyönyörködés, sem a lélek nemesedése előtérbe állításának, sem a művészi megoldások példaadó szerepe kiemelésének.

A pedagógiai törekvések között még ennél is lassabban sikerült elfogadtatni, hogy a klasszikusokban többé nem tudományos ismerettárat, hanem a humanitás példatárát kell látni. Már Nepos új, Czuczor Gergely által készített fordításának Toldy Ferenctől írott előszava szerint a klasszikus írók iskolai felhasználásának új korszaka kezdődik: „Tanodáinkban is a *deák* barbarságot a *romai* irodalom sikeres tanulmányának kellend felváltani: [...] hogy szépségei által nemesedjünk, józan, ép szellemisége által erősödjünk." Toldy szerint Czuczor fordítása mindenben megfelel ezeknek az új célkitűzéseknek: nem *deák*, hanem *„Romai* itt minden: szellem és hang; kifejezés s a formák daczai: csak a szavak nem."[153] De még a 19. század második felében is sokszor meg kell fogalmazni a kritikát a latin tanításával kapcsolatban: „Iskoláinkban majdnem kivétel nélkül [...] a nyelvtani oldal minden, az aesthetikai jóformán semmi"; nincs rá esély, hogy „költőt *költőileg* élvezzen a tanítvány".[154]

Ha a gyakorlatban nem is sikerült megvalósítani ezeket az elveket, legalább elméletileg gyorsan elfogadottá váltak. Ez a komoly szemléleti váltás rejlik annak a hátterében, hogy a Wagner-féle *Phraseologia* „literis humanioribus me impendam" kifejezésének magyar megfelelőjét, amely az 1775-ös kiadásban még „A' deáki tudományra adom magamat" volt, a Verseghy közreműködésével készült[155] 1820. évi kiadás már így közli: „Az emberségnevelő szép tudományokra adom magamat".[156]

---

[152] Uo. 92.
[153] Lásd még Borzsák István: *Kell-e a latin?* Bp. 1990. 17–25.
[154] Uo. 27–28.
[155] Illésy János: *Verseghy és az egyetemi nyomda.* = MKsz 1897. 337–340.
[156] Gáldi László: *Verseghy, a szótáríró.* = Magyar Nyelvőr 1957. 261–275.

6. A fordítások nyelvi–filológiai teljesítményének értékelése

Találó leírást adott a magyar nyelvbe többek között a szolgai fordítások révén behatolt vétkekről *Analyticá*-jában Verseghy Ferenc. Élőszóban ugyan általában még nem használatosak, de nagyban rontják a magyar nyelvérzéket azok a latinizmusok, amelyek külföldi művek magyar fordításainak szövegében olvashatók. Különösen sok latinizmus van az igemódok és igeidők használatában: a magyartól idegen szenvedő szerkezetek, az összetett folyamatos múlt és jövő, a befejezett és régmúlt idő, a függő mondatok igemódjai. Sok gond van a latin mintájára megvalósított egyeztetéssel a többes számú számkifejezésekben, a magyaros szerkesztés helyett tükörfordítással előállt igevonzatokban.[157] Verseghy szerint a megoldást az jelenti, ha a fordításkor nem esetet esettel, szót szóval, módot móddal, időt idővel adunk vissza, vagyis az idegen szerkesztésmódot nem utánozzuk, mert az így létrejövő anyanyelvi szövegnek csak szavai volnának magyarok, szintaktikája idegen, s csak akkor lehetne megérteni, ha olvasás közben előbb szó szerint visszafordítanák latinra; ezt pedig csak olyanok tudnák megtenni, akiknek fordításra úgysincs szükségük, hiszen képesek az eredeti nyelven való olvasásra. Ehelyett idiotizmust idiotizmussal kell fordítanunk, hogy azok is első látásra megérthessék a szöveget, akik az eredeti nyelvet nem ismerik.[158]

Amint kötetünk jegyzeteiből kiderül, a 17. századi auktorfordításokban szinte minden esetben „szót szóval" fordítanak; a szövegnek gyakran csak lexikai elemei magyar nyelvűek, míg a szintaktikai megoldások pontosan a latin eredeti szerkezetét követik. Esetenként sor kerül bővítésekre is, ezek egy része nyelvi eredetű, amikor a latin szó gazdag jelentésárnyalatait csak több magyar megfelelő halmozásával tudták érzékeltetni. Dálnoki Benkőnél tárgyi bővítéseket is találunk, amelyeket az a már említett szemlélet magyaráz, hogy a fordított műveket tudós ismerettárként kell az olvasó kezébe adni. Egyébként Dálnoki tulajdonképpen egy stilisztikai probléma gordiuszi csomóját vágta át úgy, hogy nyelvi helyett tárgyi megoldást keresett: Florus „rövid, homályos, és fontos beszéde" volt az, amellyel önmagában nem, csak a gyakori metaforák, velős utalások kifejtő magyarázata segítségével tudott megbirkózni. Két évtizeddel korábban Szenci Fekete István németből fordított elmélkedéseiben már stilisztikailag hű megoldást igyekezett adni egy hasonló kihívásra: „Mivel a' Német nyelven való Stylus

[157] Verseghy Ferenc: *Analytica institutionum linguae Hungaricae.* I. m. Pars II. *Syntaxis linguae Hungaricae.* 5. füzet. Szolnok 1979. 225–228.

[158] Uo. 328–331.

avagy szóllásnak modgya ezen tractatusnak exemplárjában, felette concisus, rövid és mesterséges, mellyet még a' természet szerint való Németek közül-is sokan nehezen érthetnek meg, azért a' Magyar Stylust-is ugy kellett alkalmaztatnom, hogy az igaz értelem mellöl félre ne lépjek, hanem a' mennyire lehet mind a' szók, s' mind az értelem mellet meg maradgyak. Mellyre nézve én sem tzifráztam a' szókat, sem hosszu környül való irással nem éltem, hanem mennél rövidebben, s' mind egyenessebben lehetet, ugy ejtettem a' fordittást".[159]

Nincs most terünk arra, hogy egyéb vonatkozásokban is rámutassunk olyan esetekre, amikor egyházi művek fordításai közelebb járnak a modern értelemben vett forma- és tartalomhű fordításokhoz.[160] Ám kétségtelen például, hogy a stilisztikai problémák a vallási argumentációval íródó művek számára mindig tartalmi kérdések is. Mint Komáromi Csipkés György elméleti tudatossággal megfogalmazta, „az Vallásnak dolgaiban, fölötte káros és veszedelmes az beszédnek czifrázása, [...] az képpen, az el fordittatandó dolog Autorának beszédi meg nem tartattatnak, hanem néha majd ellenkezö értelemre fordittatnak: néha ha ellenkezö értelemre nem fordulnakis tellyességgel el változtatnak, ugy annyira, hogy többé nem az Autornak hanem az forditónak beszédei, nem amaz conceptusi, és elméie, hanem ezé légyenek."[161] Olyan intelmek is csak a Bibliával kapcsolatban fogalmazódhattak meg a 17. század végén, a kiváló filológiai képzettségű Tótfalusi Kis Miklós *Apologiá*-jában, mint hogy a szöveghez fűzött értelemmagyarázó szavakat meg kell különböztetni a szövegtől,[162] vagy hogy azonos bibliai szót mindig ugyanazzal a megfelelővel kell fordítani.[163] A világi szövegek fordításai nem tartották be ezeket a szabályokat: Dálnoki Benkő nem különítette el kiegészítéseit Florus szövegétől, és például az antik tisztségviselői terminológia magyar fordításai egy-egy művön belül is a legnagyobb változatosságot mutatják.[164] A vallásos hermeneutika azonban a világi fordításirodalom történetétől teljesen független, önálló rendszer, amelyből érdekes lehet ugyan fölvetni a kötetünkben közölt szövegekkel egyidejű, ám egészen más szemléletű megoldási elveket,[165] a részletek kifejtésébe azon-

[159] RMK I. 1601. Bartók István idézett kéziratából származó adat.

[160] A vallási irodalomban már szilárd elvekhez igazodó műfordítás és a hozzá képest megkésett világi fordítások viszonyáról általában lásd Szabó Ede: *A műfordítás*. Bp. 1968. 232 skk.

[161] RMK I. 877. Bartók István idézett kéziratából származó adat.

[162] Tótfalusi Kis Miklós: *Apologia Bibliorum*. Ford. Fekete Csaba. Bp. 1985. 144.

[163] Uo. 155.

[164] Lásd erről kötetünk előszavát, 18.

[165] A vallási hermeneutika történetéből ismeretes, hogy — például a hitvitákban elfoglalandó szilárdabb pozíció elérésének szándékával — az egyházi kommunikáció a filológiai

ban itt nem lehet bocsátkozni. Csak annyit szükséges jelezni, hogy e vallásos hermeneutika elveinek világi szövegekre való átvitelével elsőként Batsányi *A fordításról* írott tanulmányában találkozunk,[166] majd Rájnisnak írott válaszában fordítás és imitáció között is ő tesz elsőként világos különbséget a magyar kritikai irodalomban.

Kecskeméti Gábor

---

pontosság dolgában a világi fordítások igényessége előtt járt. Kötetünkben csakugyan nem lehet kétségtelen példát találni számos olyan eljárásra, amelyek vallási művek írásakor már használatosak voltak az érintett szövegek biztos megállapítása érdekében, így pl. a legmegbízhatóbb szövegkiadás tudatos kiválasztására, több különböző változat, edíció vagy különböző nyelvű fordítások figyelembe vételére stb. (E filológiai eljárásokról vallási művekkel kapcsolatban lásd Bartók István idézett kéziratát.) Ám itt is előfordulnak egyes latin szavak magyar megfelelőiről vagy azok hiányáról tett megjegyzések, pl. Dálnoki Benkő elöljáró beszédében.

166 Lásd Csetri Lajos megállapítását: *Rendszerek* 301–302.